

In Erasmus' Lichtkring

door

Dr. GILBERT DEGROOTE

I. ERASMIANISME EN « RHETORICALE » KUNST

Het gaat hier over literaire voortbrengselen van rederijkers, voornamelijk uit de eerste decennia der 16de eeuw, — hun formisme overheerst in het letterkundig landschap der Bourgondische Nederlanden —, gezien in het licht van de erasmiaanse gedachte.

Deze dichters van overigens meestal bescheiden formaat hadden in vele gevallen ook iets van de geschiedkundige en de redenaar. Door een vrijwel zelfde opvatting van de poëzie vertoont de fysionomie van hun beweging een tamelijk grote eenvormigheid.

M. de Casteleyn, hun voornaamste theoreticus, brengt in zijn beroemde « Conste van Rhetoriken » eruditie, pedagogie en een soort levensmoraal samen. Hij geeft dat alles, zoals reeds werd opgemerkt¹, « in een overvloedige en glinsterende uitstalling van woorden ». Hij is met J. van den Dale een van de « gebroken » figuren van die overgangstijd, die Bourgondisch-middeleeuwse motieven of Bourgondische praal met humanistische wijsheid verbindt.

Retorica beweegt zich wel eens in humanistisch randgebied en is dan als het levende equivalent van Erasmus' *bonae litterae*. Ze dient ook als een eigen stijlinstrument, waar deze dichters zelf nog geen persoonlijk metrisch-strofische vorm hadden gevonden. De uit de handwerkersstand voortgekomen auteur heeft technische belangstelling voor het vers, streeft naar sommige effecten en gebruikt opzettelijk middelen waardoor hij schoonheid wil scheppen of wat hij als dusdanig beschouwt.

Het trefzekere woord was voor deze dichters van minder belang dan het zich verlustigen in de bontheid van termen en uitdrukkingen, in het veelvuldig aanwenden van het spreekwoord. Het is niet makkelijk concreet vast te leggen hoe zij hiertoe kwamen, maar de vreugde aan de wisselende rijkdom van de stoffelijke uitdruk-

(1) Door Dr. F.H.K. Kossmann in zijn uitvoerige bijdrage: *Over enige vaktermen en begrippen bij Molinet en de Casteleyn* in *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde*, 1952, bl. 173.

king lag ongetwijfeld eveneens aan de grondslag van b.v. Erasmus' « Adagia » en « De Copia rerum ac verborum ».

Hun zorg voor het formele loopt overigens zo vaak evenwijdig met de vormbeheersing van de Rotterdammer, al is dat veel minder fijn begrepen dan bij deze laatste. Dr. F.H.K. Kossmann heeft in aansluiting op zijn beschouwingen over M. de Casteleyns Rhetorike geschreven, dat we bij die rederijker in dezelfde wereld van Erasmus' *bonae litterae* zijn, dat het geen wonder en geen toeval is, dat de rederijkers van de eerste helft der 16de eeuw overwegend Erasmianen waren. Retorica is de werkelijke wellevenskunst. Zou men haar niet als een burgerlijk humanisme kunnen beschouwen dat op eigen bodem staat, naast het latiniserende humanisme van de vrije en internationaal-georiënteerde geleerden ?

Er zijn wellicht nog dwingender redenen waarom rederijkers in de erasmiaanse lichtkring treden. Zij waren immers door het ritme van hun tijd gegrepen en hebben de beroering in en om de Kerk, die toen zovelen passioneerde, meegeleefd. Het spreekt vanzelf, dat zij tegenover de nieuwe strevingen op dat gebied niet onverschillig stonden en er zelfs actief bij betrokken waren; dat Erasmus' christelijk humanisme hun niet onbekend was. Erasmus' veelomvattende en ophefmakende aanvallen op het Bourgondisch-middeleeuwse cultuurbeeld hebben hen zeker getroffen. Het ligt voor de hand, dat ook de reformatie zich in de retorische kritiek verstrengelt, ofschoon haar invloed zich in het verder verloop der 16de eeuw scherper zal uitspreken.

De hervorming is overigens geen typisch Bourgondisch verschijnsel. Ofschoon het tijdperk van Bourgondië ook bij ons kiemen van de hervorming in zich droeg, hoort die toch minder tot de bijzondere psychologie van de wereld van Bourgondië, maar dringt er van buiten uit binnen. Deze onderstelt immers niet de schepping van een religiositeit, die breekt met de middeleeuwse Kerk zoals dat met de reformatie het geval was. Het erasmianisme, dat ongetwijfeld door Europese bronnen wordt gevoed en verder op Europees plan evolueert, wortelt vrij diep in de Bourgondische gespletenheid. Erasmus sticht geen nieuw christendom maar wil het oude innerlijk verbeteren².

Dit neemt niet weg, dat o.m. volgens het oordeel van Petrus Canisius « Erasmus den weg voor Luther heeft helpen bereiden,

(2) Dit wordt ook in protestantse kringen aanvaard. Zie b.v. de protestantse kerk-historicus Dr. A.L.E. Verheyden, *De Hervorming in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe Eeuw*, Brussel, uitgegeven door de Synode van Protestantse Kerken, 1949, bl. 20, waar hij schrijft over Erasmus : « Nog merkwaardiger is, dat hij, ondanks die kritiek, niet kon meegaan met de Hervorming, maar 'n trouw zoon der R.K. kerk is gebleven... Ondanks de heftigheid van zijn verwijten, geloofde hij in de mogelijkheid van een *Reformatie van binnen uit* ».

doordat hij zijn persoonlijk inzicht tot norm der waarheid maakt, door zijn gebrek aan eerbied voor de traditie, zijn veel te felle kritiek op de scholastieke theologie en wijsbegeerte, op den paus en de kardinalen, op de monniken, de oorbiecht, de kerkelijke decreten en de Mariaverering en niet het minst door zijn bijbelvertaling »³.

Het is echter duidelijk, dat het in een objectief onderzoek geen zin heeft bepaalde auteurs, via het erasmianisme, « te gaan touwtrekken » met het doel « ze binnen het ene of het andere kamp te krijgen »⁴.

We hebben ernaar gestreefd de zakelijke waarheid in verband met het omstreden grensgebied: erasmianisme-reformatie zoveel mogelijk als volgt te benaderen. Het komt ons voor, dat bij felle kritiek op de Kerk, kerkelijke functies of eredienst, het ontbreken van enige vorm van anti-institutionalisme het onmogelijk maakt de bewuste auteur(s) tot de eigenlijke reformatie te rekenen. Indien we in dergelijk geval, over geen andere verhelderende elementen beschikken dan het werk zelf, kunnen wij, wat de diepere gronden betreft waaruit dat erasmianisme voortvloeit, b.v. de volgende mogelijkheden overwegen:

1. de auteur was de Roomse Kerk trouw gebleven en wou die in de geest van Erasmus verbeteren;

2. de auteur was hervormingsgezind of voelde sympathie voor de reformatie maar wou of durfde niet openlijk met de Kerk breken. Het schrijven, evenals het drukken trouwens, van uitgesproken protestantse werken was toen levensgevaarlijk;

3. hij behoorde tot die groep, die reeds vóór het humanisme en de reformatie ongetwijfeld in de Nederlanden heeft bestaan, die vrij onverschillig, om niet te zeggen kritisch of zelfs afwijzend was tegenover godsdienst, eredienst, kerkelijke functies en Kerk⁵.

Dit blijven algemene mogelijkheden. Het lijkt ons uitgesloten deze telkens concreet te splitsen en toe te passen op de diepere gemoedsbewegingen of de innerlijke evolutie van ieder schrijver afzonderlijk.

We kunnen bovendien constateren, dat rederijkers ook voor be-

(3) Vgl. Dr. J.H.M. Tesser S.J., *Petrus Canisius als humanistisch geleerde*, Amsterdam, 1932, bl. 271.

(4) Deze uitdrukking gebruikte Dr. C. Kruyskamp in zijn bespreking van een tekstuitgave uit het werk van C. Crul door Dr. L. Roose in het *Tijdschr. voor Nederl. Taal- en Letterk.*, 1955, bl. 141. We nemen deze uitspraak alleen maar over omdat ze op zichzelf typerend is. De gerecenseerde auteur, Dr. L. Roose, heeft C. Crul echter op een rustig-genuanceerde wijze behandeld in zijn hier verder aangehaalde editie.

(5) Vgl. Dr. R.R. Post voor het mogelijk bestaan van een dergelijke groep: *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*, Utrecht-Antwerpen, 1954, bl. 441.

paalde menselijke en artistiek-letterkundige uitzichten van het oeuvre van de grote Rotterdammer niet ongevoelig zijn gebleven. Het verzecht dat we op al deze raakpunten tussen het erasmianisme en de rhetorische kunst, zonder enige overschatting, pogen te openen behoort trouwens tot een veel ruimere erasmiaanse geestesfeer, die toen in verscheidene Westeuropese landen, zij het met soms geheel eigen schakeringen, was aan te treffen⁶. Het is eigenlijk maar een onderdeel van de warme belangstelling die voor de figuur van de humanist, op verschillende tijdstippen in de Nederlandse literatuur, tot uiting is gekomen⁷.

Deze ontmoeting tussen het erasmianisme en Nederlandse auteurs verloopt daarenboven parallel met andere overeenkomsten waarop recente onderzoekers van de toenmalige beeldende kunst verhelderend licht hebben geworpen. We denken hier aan gelijkaardige trefpunten tussen Erasmus en het werk van Quinten Matsijs⁸ en tussen de humanist en de Vlaamse schilderkunst van zijn tijd in het algemeen⁹.

Het zal wel geen verwondering wekken wanneer we zeggen, dat zich niet altijd bepaalde teksten van Erasmus aan de oorsprong van de hier behandelde Nederlandse werken bevinden. Soms zijn deze laatste alleen maar representatief voor de houding die ook Erasmus aannam. In andere gevallen vertonen zij een verwantschap of overeenkomst met diens werk, die nu eens opvallend scherp is, dan weer algemener en vager aandoet.

Vooraleer de verspreide scherven van deze erasmiaanse toverspiegel zoveel mogelijk in een samenvattende schets te brengen, bleek het noodzakelijk, steeds met belichting van het essentiële, de toenmalige bekendheid van de humanist in onze gewesten na te gaan. Uit dit overzicht: « Erasmus en de Bourgondische Nederlanden » moge reeds blijken hoe ontwikkelde tijdgenoten, zoals de rederijkers, de bekoring van de roem en de fijne geest van deze meest dominerende Nederlander uit het begin der 16de eeuw zeker niet konden weerstaan.

(6) Vgl. in verband hiermee Marcel Bataillon, *Erasmus et l'Espagne*, Paris, 1937 pp. VI, 78; A. Renaudet, *Préréformation et Humanisme à Paris, 1494-1517*, Paris, 1916; H. Exner, *Der Einfluss des Erasmus auf die englische Bildungsidee*, Berlin, 1939; M.M. Phillips, *Erasmus and the Northern Renaissance*, London, 1949.

(7) Hierover publiceerde G. Degroote intussen reeds enkele bijdragen: *De « Moriae Encomion » in het Nederlands in De Nieuwe Taalgids*, 1950, 2e afl. in overdr., bl. 104 vlgg.; *Nederlandse Moria-Waardering in De Brabantse Folklore*, 1950, sept. bl. 3 vlgg.; *Erasmus' Colloquia in het Nederlands in Handelingen IV der Zuidnederlandse Maatsch. voor Taal- en Letterk. en Gesch.*, 1950, bl. 76 vlgg.; *Colloquia-Waardering in De Nieuwe Taalgids*, 1951, 3e afl., bl. 160 vlgg.

(8) Vgl. Jozef Muls, *Erasmus en Quinten Matsijs*, Antwerpen, 1953.

(9) Vgl. het mooie boek van Georges Marlier, *Erasmus et la Peinture Flamande de son Temps*, Damme (1954).

2. ERASMUS EN DE BOURGONDISCHE NEDERLANDEN

Desiderius Erasmus, naar alle waarschijnlijkheid te Rotterdam, in de nacht van 27 op 28 oktober 1469 geboren, studeerde te Deventer onder Hegius en later te 's-Hertogenbosch bij de Broeders van het Gemene Leven ¹.

Niet alleen wegens het strenge verbod van het gebruik der volkstaal, welk gebruik door de Fraters zelfs gedurende de ontspanningsuren met een geldboete werd gestraft, maar met een eigen, jonge geestdrift legde Erasmus zich toe op het hanteren van het even correcte als lenige Latijn. De intensiteit van het innerlijk leven der Broeders wier streven in de eerste plaats op Christus zelf was gericht, heeft op hem meer dan vluchtig ingewerkt. Ongetwijfeld heeft zich naar hun voorbeeld zijn drang naar de bronnen — « ad primam sui fontis originem » was bij de Moderne Devoten een bekende leus ! —, de Heilige Schrift en de kerkvaders ontwikkeld ².

Hij trad te Steyn, bij Gouda, in het klooster der Koorheren van Sint-Augustinus en werd op 25 april 1492, door de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië, tot priester gewijd.

Aan zijn bekendheid als latinist en literator, zij het in nog beperkte kring, had hij het te danken dat hij in 1493 tot secretaris aangesteld werd van Hendrik, bisschop van Kamerijk, uit het aanzienlijke en aan het hof van Filips de Schone zeer invloedrijke geslacht der van Bergens.

Ofschoon hij wellicht niet zonder welgevallen de tonsuur had aanvaard, hebben, naar het woord van Busken Huët, de doctorale baret en de filologische tabberd op hem naderhand meer aantrekkingskracht uitgeoefend dan de monnikspij : nooit meer is hij naar zijn klooster teruggekeerd, terwijl het hem pas in 1517 gelukte door Leo X officieel van zijn geloften ontslagen te worden.

Toen hij ca. 1493 als onbemiddeld studax Steyn verliet, zocht hij als zovele intellectuelen van zijn tijd, de vermogende bescherming van grote heren. Zo zag hij tevens de enge grenzen van het kleine vaderland, Holland, verruimen tot de Bourgondische Nederlanden en later tot de voornaamste cultuurcentra van het toenmalige West-Europa.

(1) Het spreekt vanzelf dat alleen de levensbijzonderheden van Erasmus, die voor onze uiteenzetting van belang zijn, vermeld worden. We verwijzen in dit verband naar : J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem, 1947 ⁴ ; Prof. Dr. J. De Jong, *Historisch Tijdschrift*, 1932, bl. 317 vlgg. ; G. Degroote, *Erasmus, Pelgrim van de geest*, Amsterdam-Brussel, 1955.

(2) Vgl. Paul Mestwerdt, *Die Anfänge des Erasmus. Humanismus und « Devotio Moderna »*, Leipzig, 1917, bl. 143.

De materiële en politieke toestand van Holland heeft toen wellicht mede Erasmus' houding bepaald. Zijn jeugdijaren vallen in het tijdperk van verwarring, verdeeldheid en burgeroorlog, dat volgde op de ineenstorting in 1477 van het Bourgondische rijk van Karel de Stoute. In Utrecht moest David van Bourgondië vluchten en kon pas, na een lange strijd, terugkeren.

Hierover schreef Erasmus aan zijn vriend Cornelis Gerard³. Een andere vriend van de Rotterdammer, Willem Hermans⁴, klaagde in een brief van ca. 1494 aan Jacob Badt over de kwalen van die tijd, over de geldzucht, de verwaarlozing der letteren, over de verruwing der zeden en de toen pas weer in Holland ontbrande burgeroorlog tussen Hoeks en Kabeljousen. Het was de tijd van de Jonker-Fransenoorlog, die met de inneming en de verwoesting van Rotterdam was begonnen.

Zijn vaderland was tevens een geschikt terrein voor de bewogen stroomtochten van Lange Pier en Maarten van Rossem. Friezen en Hollanders o.m. waren voortdurend in een felle onderlinge strijd gewikkeld. Deze cosmopolitisch gerichte geest miste er bovendien een hoger cultuurcentrum dat hem ook maar enigszins het ontbreken van een universiteit als die van Parijs of Leuven kon helpen vergeten. Hoe zou hij overigens veel van een vaderland hebben gehouden, waar hij al te pijnlijk aan zijn onwettige geboorte werd herinnerd, waar hij zich, zonder verwanten en als gewezen koorheer van Sint-Augustinus, gelijk een ontwortelde zal hebben gevoeld? Het was voor hem in elk geval een innerlijke noodzaak de al te enge grenzen, die hem omringden, te breken.

Uit een dergelijke psychische ondergrond zijn waarschijnlijk de minder vriendelijke uitingen van de humanist tegenover zijn landgenoten voortgevloeid. Zo het schimpen op hun botheid, hun gebrek aan studielust, hun gebrek aan lichamelijke en geestelijke cultuur⁵.

Dit alles heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat hij vele jaren in een vrij innig contact met de Zuidelijke Nederlanden is ge-

(3) We citeren — ook verder — naar het bekende werk van P.S. Allen (van deel IV af: P.S. Allen en H.M. Allen; van deel IX af H.M. Allen en H.W. Carrod; deel XII bevat de Indices, samengesteld door B. Flower en E. Rosenbaum), *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, Oxford, L-XII, 1906-1958 en gebruiken daarbij steeds de afkorting Allen; bewuste passus in Allen, I, p. 97, Ep. 20, l. 109.

(4) Vgl. Allen, I, p. 131, Ep. 35 l. 30 sqq., inzonderheid l. 50: «Quam pestem plus satis nuper experta est Hollandia perniciosissimo illo bello, dum quisque dominari vult, exorto»; vgl. ook K. Kooiman, *Erasmus en de Volkstaal in De Nieuwe Taalgids*, 16e jrg., 1922, bl. 162-163.

(5) Vgl. K. Kooiman, *l.c.*, bl. 162-163; Gerard Brom, *Erasmus als Humanist in De Gids*, 1936, bl. 42.

bleven. Na 1500 kwam hij zelden of nooit meer in Holland, maar beschouwde Brabant in het Zuiden, na verloop van jaren, bijna als zijn vaderland.

In de zuidelijke Lage Landen klopte immers het hart van de Bourgondische macht, was de centrale hofhouding gevestigd, was de Leuvense universiteit een wetenschappelijk en geestelijk brandpunt. Hier bloeiden steden als Brussel, Antwerpen, Brugge en Gent. Antwerpen en Leuven hadden een voor die tijd vrij goed georganiseerd drukkers- en uitgeversbedrijf, waaraan hij, zoals aan de grote uitgeverijen van Aldus Manutius in Venetië en van J. Froben in Bazel, het beste van zijn nerveuze werkkraft zou toevertrouwen.

*
**

Priester gewijd door David van Bourgondië werd Erasmus zeer vroeg in de Bourgondische sfeer betrokken: de bisschop van Kamerijk was immers ook kanselier van de Orde van het Gulden Vlies. Anna van Borssele, zijn eerste beschermster, was een prinses van den bloede. Ze was gehuwd geweest met een zoon van een halfbroeder van Karel de Stoute. Haar kleinzoon heette Maximiliaan van Bourgondië⁶. Aan hem droeg de humanist zijn « *De recta latini graecique sermonis pronunciatione dialogus* » op.

Gedurende zijn rusteloze tocht als pelgrim van de geest over vele landen en steden, bleef hij met het Bourgondische hof in voeling. Hij mocht zich verheugen in de beschermende belangstelling van Antonius van Bergen, broeder van Hendrik, abt van Sint Bertin en raadsheer van Filips de Schone⁷; in die van de bisschop van Arras, Nicolaas Ruistre, die, sedert Filips de Schone, in trouwe dienst aan het hof was verbonden⁸. Na het uitspreken van de bekende lofrede⁹, waarmee hij Filips de Schone bij diens behouden terugkeer uit Spanje in 1504 te Brussel mocht gelukwensen, ontving hij van de vorst het vererend geschenk van vijftig goudstukken.

(6) Vgl. Cd. Busken Huet, *Het Land van Rembrand*, Haarlem, 1946⁸, bl. 153.

(7) Allen, I, p. 334, Ep. 143, intr.

(8) Allen, I, p. 390, Ep. 177, intr.

(9) die in de druk van 1504 (Antwerpen - Th. Martens) navolgende titel draagt: *Ad illustrissimum principem Philippum archiducem Austrias: ducem burgundiae... de triumphali projectione Hispaniensi: deque foelici eiusdem in patriam reditu gratulatorius panaegyricus... Conscriptus ac eidem principi exhibitus a Desyderio Erasmo Roterodamo.*

Hij sprak deze rede uit, op voorstel van de Staten-Generaal van Brabant en in aanwezigheid van de Groot-Kanselier van Bourgondië. Filips de Schone maakte daarna nog Erasmus' verblijf te Leuven materieel mogelijk ¹⁰.

Toen Aartshertog Karel, begin 1515, het bewind over de Nederlanden op zich nam, was Erasmus een beroemd man. Hij wekte vrij spoedig belangstelling in de omgeving van de jeugdige prins. Toen hij in de lente van 1515 Bazel voor een kort verblijf in Engeland verliet en over Gent reisde, was hij in die stad gedurende drie dagen de gast van Kanselier J. Sylvagius ¹¹. Toen werd hem waarschijnlijk de titel van Raadsheer van Karel V verleend.

Als consiliarius had hij immers in juli 1516 reeds zijn « Institutio Principis Christiani » samengesteld. Hij bood dit werk persoonlijk aan de soeverein aan. Alweer werd hij hartelijk door de Kanselier ontvangen, in wiens gezelschap hij dineerde ¹². Aan diens welwillendheid had hij tevens een prebende te Kortrijk te danken ¹³. Hij had zelfs de mogelijkheid laten doorschemeren, dat Erasmus een bisdom zou aangeboden worden...

J. Sylvagius volgde de Vlaams-Bourgondische hofhouding van Karel V naar Spanje en stierf op 7 juni 1518 te Saragossa. Erasmus, die Leuven intussen boven Burgos als verblijfplaats had gekozen, heeft deze edele weldoener, blijkens zijn woorden: « Meus Cancellarius periit in Hispaniis: unde spei nostrae summa pendebat » ¹⁴, met ontroerende weemoed herdacht.

Karel, de latere keizer, zag Erasmus graag in zijn onmiddellijke omgeving. Zo verbleef deze aan het hof gedurende de winter van 1516-1517. Als Raadsheer moest hij Karel in 1520 vergezellen, toen deze als twintigjarige koning uit Spanje terugkwam om in Aken tot keizer gekroond te worden. De reis ging o.m. over Antwerpen, waar Erasmus' vriend, Corn. Grapheus, voor de feestelijke ontvangst van Karel, vierhonderd triomfbogen had ontworpen.

Hij maakte eveneens deel uit van het vorstelijk gevolg, toen Karel in 1521 naar Brugge trok om er met Wolsey over een Engels-Spaans bondgenootschap tegen Frans I te onderhandelen. Hij ontmoette er o.m. Thomas More. Hij behoorde er met deze, zijn goede vriend, en verschillende Bourgondisch-Vlaamse hoogwaardig-

(10) Vgl. Dr. L.M.G. Kooperberg, *De Verhouding van Erasmus tot het Oostenrijksche Huis* in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, Dl. XVI (1937), p. 131, p. 140; E. Gachet, *Compte Rendu des Séances de la Commission d'Histoire*, 2e série, t. IV, pp. 300-301; vgl. ook Allen, I, Ep. 181, intr.

(11) Allen, II, p. 67, Ep. 332, l. 2-3.

(12) Allen, II, p. 433, Ep. 516, l. 17-18.

(13) Allen, II, p. 276, Ep. 436, l. 5.

(14) Allen, III, p. 423, Ep. 886, l. 37-38.

heidsbekleders, tot de genodigden van Laurin, deken van Sint-Donaas¹⁵. Door de welwillende bemiddeling van deze laatste kreeg hij toegang tot de bibliotheek van het kapittel van Sint-Donaas om er drie oude manuscripten van de Vulgaat te collationeren¹⁶.

Gedurende zijn verblijf te Anderlecht in 1521 reed Erasmus iedere dag te paard naar Brussel. Toen Karel V op 14 juni 1521 in Brussel was teruggekeerd, legde Erasmus geregeld een bezoek af aan het hof, waar hij Kardinaal Schinner en de nuntii Aleander en Caracciolo ontmoette. Hij zelf ontving te Anderlecht deze en andere personaliteiten.

Hij kwam bijna elke dag in de hofstad. Hij wou immers het toen veel verspreide gerucht logenstraffen, dat hij zich, omwille van de strijd rond hem en Luther, niet meer in het openbaar durfde te vertonen.

Omtrent dat alles worden we uitvoerig ingelicht door de tweeëntwintig brieven, die Erasmus vanuit Kanunnik P. Wichmanns rustige woning te Anderlecht de wereld inzond. Ze omvatten twee reeksen: de ene gaat van 31 mei tot 5 juli en de tweede van 31 augustus tot einde oktober 1521. De onderbreking in deze correspondentie was het gevolg van zijn verblijf te Brugge in juli en augustus van hetzelfde jaar¹⁷.

Erasmus verscheen meer dan eens aan het hof van Margaretha van Oostenrijk. Voor haar zou hij, zoals voor haar broeder, doch niet in dezelfde zin, een lofrede hebben gehouden¹⁸. De Rotterdammer heeft als Raadsheer op Margaretha, evenals op Karel V, een vaak vrij aanzienlijke invloed uitgeoefend. Welke ook de redenen mochten zijn die hem steeds deden weigeren ambtelijk aan het franstalige hofleven te Brussel verbonden te worden, voorzeker waren zijn vrijheidszin, evenals zijn ingeboren afkeer van het formalistische hieraan niet vreemd.

In de kringen van Maria van Hongarije had zijn naam eveneens een goede klank. Aan haar droeg hij zijn tractaat over de christelijke weduwe op¹⁹. Haar secretaris, Nicolas Olah, stond bekend als een vurig erasmiaan²⁰.

Erasmus was in de Lage Landen niet alleen beroemd wegens zijn nauwe betrekkingen met zovelen die tot de hoogste gezags-

(15) Allen, V, p. 203, Ep. 1342, l. 62-85.

(16) Allen, IV, p. 551, Ep. 1233, intr.

(17) Dr. C. Sobry vertaalde *Twee en twintig brieven van Erasmus geschreven in 1521 uit Anderlecht*, die verschenen in *De Brabantsche Folklore*, 16e jaar, nrs 93-94.

(18) Vermeld door Dr. L.M.G. Kooperberg, *l.c.*, p. 158.

(19) Allen, VIII, p. 55, Ep. 2100, intr.

(20) Vgl. Forstemann-Gunther, *Briefe an Desiderius Erasmus*, Leipzig, 1904, S. 192.

kringen behoorden, maar ook door zijn jarenlang verblijf te Leuven en zijn verhouding tot het voornaamste geestelijke centrum der toenmalige Nederlanden: de Leuvense universiteit. In deze stad heeft hij, naast scherpe tegenkantsing, ook zeer innige vriendschap en ruime waardering gevonden²¹.

Reeds in 1502, toen de pest professoren en studenten uit Parijs had verdreven, kwam hij naar Leuven. Evenwel na een kort oponthoud te Tournhem, waar hij vruchteloos op de vrijgevigheid van zijn vroegere beschermster, Anna van Borssele, had gewacht.

In de universiteitsstad nam hij bij J. Paludanus zijn intrek. Hij mocht over diens rijke boekenverzameling beschikken, terwijl J. Paludanus hem ook bij zijn vrienden heeft aanbevolen. Bij sommigen vond hij iets van zijn eigen warme belangstelling voor de oorspronkelijke bronnen bij de studie van het zuivere Latijn en van de Bijbel. Hier heeft hij handschriften opgespoord en ontdekte hij in de abdij Park te Leuven het manuscript van Lorenzo Valla, een studie van een deel van het Nieuwe Testament vergeleken met de Griekse vertaling. Dit zou hem tenslotte, samen met het dwingende voorbeeld van John Colet, het plan van zijn levenswerk ingeven: het vastleggen van een zuivere grondtekst van het Nieuwe Testament. Hier legde hij zich verder toe op de studie van het Grieks en vertaalde enkele werken van Plutarchus. Hij verliet Leuven in 1505 om in Parijs het drukken van een toegelichte uitgave van Valla's *Adnotationes* te helpen verzorgen.

Verscheidende jaren later, na korte of lange reizen in Italië en Engeland, na een verblijf te Bazel, vestigde hij zich andermaal — toen reeds overal als de grote christelijke humanist gewaardeerd — in 1517 te Leuven.

Hij vond er in De Lelie een eigen woongelegenheid. Hij was lid van de Faculteit der Godgeleerdheid, die hem geregeld tot de zittingen uitnodigde. Op elke plechtigheid had hij er een voorbehouden plaats. Na enig twistgeschrijf met de humanist Maarten van Dorp, wegens de te scherpe hekeling van bepaalde kloosterorden in de « *Laus Stultitiae* » en zijn verbetering van de Vulgaat op grond van Griekse handschriften, waren de voornaamste Leuvense theologen in die jaren voor hem gewonnen. Maarten van Dorp werd zijn goede vriend.

In dit universitair milieu heeft Erasmus veel bijgedragen tot de vorming van een jonge élite van wetenschapsmensen, humanisten, toekomstige docenten in de geest van de door hem gehuldigde

(21) Vgl. H. De Vocht, *Erasmus en de Leuvense Hoogeschool in Philologische Studiën*, 7e jrg., 1935-1936, nr. 3, bl. 209-221.

nieuwe methode : het teruggaan naar de oorspronkelijke bronnen. Onder zijn geestdriftige ingeving ontstond het « Collegium Trilingue » dat hij, dank zij zijn behendig optreden, als een nieuw en levend bestanddeel in het Leuvense studium generale wist te integreren. Zijn opvattingen over het hoger en theologisch onderwijs zette hij uiteen in het bekende werk « De Ratione Verae Theologiae » (1518). Het College der Drie Talen werd de roem der universiteit en een lichtbron van het christelijk humanisme²².

Hoe zeer Erasmus te Leuven werkelijk gewaardeerd werd, blijkt uit het feit dat Adriaan van Utrecht, de latere paus en toen deken van Sint-Pieter, tevens een der uitmuntendste professoren der *Facultas Theologiae*, reeds zeer vroeg aan zijn beroemde landgenoot de leerstoel van Latijnse letterkunde had laten aanbieden. Deze werd door Erasmus geweigerd. Hij heeft zich nooit aan enig vast ambt willen binden en liet ditmaal het voorwendsel « quod tam prope absum ab Hollandicis linguis » gelden. Met deze woorden heeft hij waarschijnlijk, in tegenstelling tot wat wel eens wordt aangenomen, minder zijn moedertaal dan zijn vijanden uit Steyn op het oog gehad²³.

Op 28 oktober 1521 vertrok de humanist naar Bazel. Hij zou Leuven niet meer terugzien al dacht hij, bij het afreizen, in het voorjaar naar de Nederlanden terug te keren. Verschillende redenen bewogen hem tot deze reis. Als de voornaamste noemt hij zelf zijn verlangen om eigenhandig de derde uitgave van zijn « Nieuw Testament » te leiden. Zeker is het evenwel dat de steeds krachtiger bestrijding die hij te Leuven ondervond, het hem raadzaam deed voorkomen voorlopig uit de universiteitsstad te verdwijnen. Naar hij zelf bekende²⁴, vreesde hij dat de invloed van Glapion, biechtvader van Karel V, het hof tegen hem ongunstig zou stemmen indien hij bleef weigeren het tegen Luther op te nemen. Zijn heengaan betekende geen plotse vlucht voor de dreigende brandstapels. Hij schreef in dit opzicht deze tekenende regels : « Evenmin als ik me tevoren verborgen gehouden had, ben ik toen gevlucht. Zes volle maanden had ik de reis naar Bazel voorbereid en iedereen was van mijn aanstaande vertrek op de hoogte. En de reden was

(22) Vgl. H. De Vocht *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, Louvain, 1951.

(23) Vgl. Allen, I, p. 379, Ep. 171, l. 10-15 : brief uit Leuven aan Nicholas Werner, dd. sept. 1502. We halen de tekst volledig aan : « Vix Louanium veneram, continuo mihi nec ambienti nec expectanti magistratus oppidi publice legendi munus obtulere, idque commendatione spontanea domini Adriani de Traiecto, huius lai Decani. Quam conditionem ego certis de causis refutaui, quarum haec una est, quod tam prope absum ab Hollandicis linguis, quae plurimum nocere norunt, nulli autem prodesse didicerunt ».

(24) bij Allen, V, p. 203, Ep. 1342, l. 275-295.

dezelfde als die van mijn vroegere reizen naar Bazel : een nieuwe uitgave te bezorgen van mijn Nieuw Testament »²⁵. Zeker had hij vóór zijn afreis uit Leuven een vriendschappelijke afscheidsontmoeting met de pauselijke legaat Aleander. Ze bespraken zelfs de mogelijkheid samen de reis door Duitsland af te leggen²⁶. Het staat eveneens vast, dat hij in het voorjaar naar Leuven wou terugkeren en dat hij hierin door zijn kwaal, het graveel, gehinderd werd²⁷, dat hem een kamer in het Collegium Trilingue voorbehouden bleef²⁸ en dat hij daar zijn bibliotheek achterliet²⁹.

In de Bourgondische Nederlanden had Erasmus blijkbaar aan het heuvelachtige Brabant, aan Leuven waar hij zeventig maanden verbleef, aan het landelijke Anderlecht zijn hart verpand.

Het valt niet helemaal te verwonderen, dat de Rotterdammer in de loop der jaren, als een gevolg van zijn talrijke en vaak langdurige zwerftochten, van zijn moedertaal even sterk vervreemd was als van zijn kleine patria Holland. Even raadselachtig als zijn glimlach, die wereldberoemde meesters getracht hebben vast te leggen, is het fijne warnet van tegenstrijdigheden waarin hij zijn uitspraken omtrent zijn vaderland en zijn moedertaal gehuld heeft.

Het lijkt geen twijfel, dat hij als jonge knaap Nederlands gesproken heeft met zijn moeder, die echter overleed toen hij pas dertien jaar oud was, zoals wellicht ook met zijn « tweede moeder », Bertha de Heyn, maar het dient opgemerkt dat hij naar de kloosterzuster, Elizabeth, waarschijnlijk Bertha's dochter, in het Latijn schreef³⁰. Ook zijn broeder, Pieter Gerard, ontving van hem in 1487 een Latijnse brief³¹. Te Steyn (ca. 1487-1494) heeft hij ongetwijfeld ook Nederlands met zijn intieme vrienden gesproken, maar de brieven die hij uit Parijs aan zijn vriendelijke mentor, Nicholas Werner, stuurde waren in het Latijn³².

Elk nationaal idioom beschouwde hij eigenlijk als overbodig. In Parijs was hij in de gelegenheid met een man uit Lübeck in de volkstaal te corresponderen. Maar hij schreef in het Latijn, niet, zegde hij, uit misprijzen voor de taal van het volk, wel omdat het

(25) Vgl. voor deze bijzonderheden : H. Reynen, *Erasmus en Luther*, Hilversum, 1937, bl. 71, die bovenstaande tekst vertaalde naar Allen, V, p. 203, Ep. 1342, l. 86-147.

(26) Allen, V, p. 203, Ep. 1342, l. 105-109.

(27) Vgl. Allen, IV, p. 504, Ep. 1209, l. 4 ; 575, Ep. 1233, l. 188 ; V, p. 12, Ep. 1257, l. 10 ; p. 161, Ep. 1332, l. 33 ; p. 203, Ep. 1342, l. 295-311.

(28) Zie Allen, V, p. 141, Ep. 1322, l. 12-14.

(29) Zie Allen, V, p. 255, Ep. 1351, l. 28 ; p. 271, Ep. 1355, l. 18-20.

(30) Allen, I, p. 74, Ep. 2.

(31) Allen, I, p. 75, Ep. 3.

(32) Vgl. Allen, I, p. 158, Ep. 48 ; p. 164, Ep. 50 ; p. 201, Ep. 74 ; p. 204, Ep. 77 ; p. 379, Ep. 171 ; p. 564, Ep. 296.

gebruik van die taal aan zijn correspondent en aan hemzelf nodeloze last zou berokkenen...³³.

Toen hij tussen 1516 en 1521 in de Zuidelijke Nederlanden, inzonderheid te Leuven vertoefde, zal hij ongetwijfeld ook wel de volkstaal gesproken hebben. Toen beluisterde hij meer dan een sermoen voor het gewone publiek, waarin hij o.m. als godslasteraar en ketter voorgesteld werd.

Dit alles maakt het meer dan waarschijnlijk, dat Erasmus zich wel degelijk in zijn moedertaal kon uitdrukken. Tekenend in dit opzicht is ook zijn werk zelf. Soms verklaart hij Nederlandse woorden, maakt toespelingen op Nederlandse namen die hij in zijn Latijnse tekst verwerkt. Hij vestigt de aandacht op de verschillende woordorde in het Nederlands en in het Latijn. Van bepaalde Nederlandse woorden geeft hij een, zij het soms vrij zonderlinge, etymologie, zoals van *bot*, dat volgens hem op *Beotiër* zou teruggaan. Tussen de statige Griekse en Latijnse voorbeelden werden in zijn « Adagia » herhaaldelijk de uitdrukkingen « apud nostrates » en « nostrati vulgo » bij wijze van vergelijking aangehaald. In zijn « De Pronunciatione » verwijst hij naar een vijftigtal Nederlandse uitdrukkingen om zijn fonetische theorie te illustreren. Dat dit alles voor hem iets meer betekende dan de zuivere uitingen van een filologische en linguïstische belangstelling is nergens gebleken. Hij noemde het anderzijds een schande zijn moedertaal niet te kennen. Dit vloeide bij hem niet voort uit zijn liefde tot deze taal. Hij beschouwde deze als belangwekkend omwille van haar eigen schilderachtige uitdrukkingwijze; hij zag er een geschikt middel in om het gewone volk op de preekstoel toe te spreken en om de H. Schrift in vertaling onder de publieke aandacht te brengen. Hij heeft het wel over « ons Holland » maar zonder veel meer warmte of innigheid dan wanneer hij spreekt over « ons Germania » of over « ons Gallia »³⁴.

De dood verraste hem in 1536 te Bazel toen hij graag naar de Nederlanden, naar Brabant, zou teruggekeerd zijn, waar hij sedert vijftien jaar niet meer was geweest.

De laatste woorden, die als een opperste verzuchting aan de bij hem steeds zo vinnig-rationele controle ontsnapten, waren : « Lieve God ! ». Betekent dit dat gedurende zijn leven zijn intiemste gedachten niet zelden in zijn moedertaal waren ingekleed of was het

(33) Vgl. Allen, I, p. 215, Ep. 82, l. 39 ; vgl. in dat verband ook Allen, IV, p. 370, Ep. 1155, intr.; V, p. 125, Ep. 1313.

(34) Vgl. Allen, II, p. 17, Ep. 305, l. 216 ; p. 252, Ep. 421, l. 31 ; IV, p. 280, Ep. 1111, l. 81 ; V, p. 404, Ep. 1422, l. 7 ; vgl. R. Giese, *The Romanic Review*, vol. XXVIII, n° 1, pp. 3-18 ; Dr. W.H.D. Suringar, *Erasmus over Nederlandsche Spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van zijn tijd*, Utrecht, 1873, pass.

een laatste opwelling van zeer prille indrukken over zijn jeugd in Nederland ?

Noord en Zuid hebben hem in hun midden gewenst : de Staten van Holland hadden in 1532 besloten hem een kostbaar geschenk aan te bieden. De landvoogdes Maria wou hem bewegen naar de Nederlanden terug te keren.

Nadat hij er zoveel maanden verbleven had, heeft hij aan Brabant niet zelden met heimwee teruggedacht. Brabant belichaamde voor hem ongeveer het begrip « vaderland ». In 1529 schreef hij echter uit Freiburg aan zijn Antwerpse vriend, Erasmus Schets, een bittere brief, die in zijn geheel merkwaardig is. Hij gewaagde van de weinige vrienden die hem trouw waren gebleven, van het onbegrip waarmede bepaalde Leuvense theologen hem behandelden, van de koelheid van het hof tegenover de royale voorstellen die hij van elders mocht ontvangen. Hij eindigde met de ontgoochelde bekentenis : « Ubi bene, ibi patria est... ». En toch vervulde hem juist in die jaren telkens weer het verlangen om de Rijn af te varen. « Utinam Brabantia esset vicinior » zuchtte hij nog in zijn laatste brief ³⁵.

Graag zou hij in Brabant gestorven zijn, te midden van zijn oude vrienden en van de talrijke jonge krachten die voor zijn Christelijk humanisme waren gewonnen. Leuven heeft in zijn laatste overwegingen een niet geringe plaats ingenomen. Zo schonk hij aan zijn trouwe amanuensis, Lambertus Coomans uit Turnhout, in wiens armen hij de geest gaf, de nodige middelen om te Leuven verder te studeren. De universiteit werd met een ruime geldelijke gift bedacht. Daarenboven werd bij testament beslist dat aan het Collegium Trilingue, evenals aan De Lelie een uitgave van de opera omnia van Erasmus zou overgemaakt worden. De fondsen voor deze editie zouden uit het nagelaten vermogen van de humanist geput worden ³⁶.

*
**

Niet alleen in de kringen van het hof en aan de Leuvense universiteit maar ook in de voornaamste steden der Bourgondische

(35) Dr. A. Vloermans geeft in *Erasmus, Een levensbeeld met een keuze uit zijn Brieven*, 's-Gravenhage, MCMXXXVII, bl. 170 de vertaling van de brief aan Erasmus Schets ; zie ook Dr. O. Noorderbos in *Voordrachten gehouden ter Herdenking van de Sterfdag van Erasmus op 10 en 11 Juli 1936 te Rotterdam*, 's-Gravenhage, 1936, bl. 204.

(36) Zie H. De Vocht in zijn bovengemelde bijdrage, p. 220.

Nederlanden — zelfs in kleinere plaatsen als Bergen-op-Zoom — heeft hij zich tijdelijk opgehouden en (of) op zijn omgeving ingewerkt.

Reeds toen hij nog secretaris was van Hendrik van Bergen volgde hij zijn beschermheer naar Bergen-op-Zoom, naar Brussel en Mechelen. De kerkvorst verbleef in 1494 gedurende een vrij lange tijd op het ouderlijk erfgoed, waar zijn vader ziek lag. Zo heeft Erasmus zijn *Antibarbari*, waarmee hij vroeger te Steyn was begonnen, in 1494 te Halsteren (bij Bergen-op-Zoom), herwerkt en in dialoogvorm voltooid.

Erasmus heeft in Bergen verschillende vrienden leren kennen. Hij ontmoette er niet alleen Willem Hermans, een vriend uit Steyn, met wie hij verschillende jaren in het klooster was geweest. Hij sloot daar een zeer innige vriendschap met de in 1502 reeds overleden Jacob Badt, die, na aan de Sorbonne te hebben gestudeerd, poorter van Bergen-op-Zoom was geworden en daar achtereenvolgens als hoofd der stadsschool en als gemeentesecretaris fungeerde. Hij verliet Bergen om gouverneur te worden van de zoon van Anna van Borssele, Adolf van Veere.

In die stad kwam Erasmus nog in betrekking met Meester Jooste van Schoonhoven, « der stadtdoctor », met de magistraat Willem Conradus en de latere burgemeester Willem Colgheeness die tot een aanzienlijke familie behoorde³⁷.

In Antwerpen, in het begin der 16de eeuw de meest cosmopolitische stad der Nederlanden, moest een internationale geest als Erasmus zich wel thuis voelen. Zoals de schilders Cranach (1509), Dürer (1520), Lucas van Leiden (1521) en H. Holbein (1526) in de Scheldestad verbleven, heeft hij daar herhaaldelijk vertoefd zonder er echter een vaste woonplaats te kiezen. Hij kwam er herhaaldelijk tussen 1504 en 1520, soms voor een betrekkelijk lange tijd³⁸. Hij had er hartelijke omgang met een viertal hoogstaande burgers die ieder voor zich, naar het woord van M. Sabbe, een

(37) Vgl. C. Sloomans, *Erasmus en zijn Vrienden uit Bergen-op-Zoom*, in *Taxandria*, 35e jrg., 4e reeks, 5e jrg., 1928, bl. 113-123. Het is bekend, dat de Bourgondische en Oostenrijkse vorsten de hoge kerkelijke benoemingen niet zelden beïnvloed hebben. De machtige heren van Bergen-op-Zoom wisten aldus aan bepaalde leden van hun familie gewichtige kerkelijke waardigheden te bezorgen: Hendrik werd bisschop van Kamerijk (1502); Cornelis werd bisschop van Luik (1545) en Robert eveneens van Luik (1565). Minder bekend is Antonius van Bergen, abt van Mont St.-Marie in Bourgondië, van St.-Truiden en St.-Bertin, in wiens beschermende belangstelling Erasmus zich mocht verheugen, zoals we hierboven reeds aanstipten. Vgl. *Taxandria*, XXX (1924), bl. 102.

(38) Vgl. voor deze verhouding tot Antwerpen en Antwerpse figuren (behalve C. Crul): Prof. Dr. M. Sabbe, *Erasmus en zijn Antwerpsche Vrienden in Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie*, juli, 1936, bl. 473 vlgg.

der voornaamste cultuuruitzichten van de havenstad vertegenwoordigden.

Het zijn : Cornelis Grapheus of Scribonius (De Schrijver), de temperamentvolle en geleerde Aalstenaar, die te Antwerpen stadssecretaris werd, en naast humanistische ook theologische belangstelling had. Pieter Gilles of Aegidius, eveneens stadssecretaris, die zich uitsluitend aan de studie der fraaie letteren wijdde. Meester Quinten Matsijs, de glorie van de toenmalige Antwerpse schilderschool en overtuigd erasmiaan en Erasmus Schets, de latere Heer van Grobbendonck, die schatrijk koopman en bankier, een van de verlichtste maecenassen der stad was.

Een oude en beproefde vriendschap verbond de Rotterdammer met P. Gilles, te oordelen althans naar hun rijke briefwisseling die reikt van 1505 tot 1533. Dikwijls kwam Erasmus bij hem aan huis. Eer hij stadssecretaris werd, was P. Gilles bij D. Martens corrector geweest. Bij deze drukker had Erasmus hem waarschijnlijk leren kennen. Bij afwezigheid van zijn vriend heeft P. Gilles meer dan eens diens drukproeven verbeterd. Erasmus werd samen met P. Gilles door Quinten Matsijs geschilderd³⁹. Deze laatste, die tevens een voortreffelijk medailleur was, heeft Erasmus ook op een bronzen gedenkpenning vereeuwigd. Peter zelf werd door Erasmus in een geestig « Epithalamium » gehuldigd⁴⁰.

Erasmus Schets was een van die Antwerpse kooplieden, die met warme belangstelling het letterkundig en geestelijk leven van hun tijd volgden. Zo voelde hij voor een man als Erasmus zulk een bewondering dat hij zichzelf aan hem voorstelde in een brief waarvan de hartelijke toon het minder zuiver Latijn doet vergeten⁴¹. Dit gebeurde in 1525 en van dat jaar af wisselden Schets en Erasmus talrijke brieven met elkander, waaruit wij vernemen dat de Antwerpse koopman zich de financiële situatie van de geleerde aantrok, dat zij oprecht vertrouwde vrienden waren, die elkander met wederzijdse geschenken zochten aangenaam te zijn. De vriendschap van Schets is in hoge mate typerend voor de populariteit die Erasmus bij ons ook in niet-humanistische en zelfs in minder intellectuele kringen heeft genoten. De Antwerpenaars streefden er bovendien naar Erasmus in hun stad te hebben en hier was Schets hun woordvoerder. Hij bood de gastvrijheid van zijn woning aan. Het was een paleis, waar hij de Keizer zelf had ontvangen, en als lokmiddel versmaadde hij zelfs de Bourgognewijn niet, daar hij wist hoezeer

(39) Zie J. Muls, *Erasmus en Quinten Matsys*, Antwerpen-Brussel, 1953.

(40) *Epithalamium Petri Aegidii, Bruiloftslied ter ere van Peter Gilles* vertaald door Dr. C. Sobry in *Een Derde Twaalfstal Samenspraken*, Antwerpen, 1936, bl. 145-153.

(41) Vgl. Allen, VI, p. 12, Ep. 1541.

Erasmus daarvan hield. Zo liet hij de humanist weten: «Mijn hart, en *de zielen van zo vele lieden* wensen uw aanwezigheid hier bij ons»⁴². Wat meer is: te Antwerpen heerste het erasmianisme op het stadhuis dank zij vooral de vlijt van P. Gilles⁴³ en van C. Grapheus⁴⁴; het leefde op de Antwerpse school met de humanist Nicolas van 's-Hertogenbosch⁴⁵. Wanneer we daarbij nog denken, niet alleen aan Quinten Matsijs, aan de drukkers en uitgevers uit de Scheldestad die voor de beroemde auteur gewerkt hebben, maar tevens aan de Antwerpse rederijker C. Crul (ca. 1500 — vóór 1550), een tijdgenoot van de Rotterdammer, die niet onmogelijk vóór diens overlijden reeds enkele van diens colloquia had bewerkt, dan mogen we zeggen dat de erasmofilie te Antwerpen werkelijk niet gering is geweest. Het is niet uitgesloten dat de aandacht van C. Crul, die een welgesteld koopman was, door de andere Antwerpse handelaar, E. Schets, op de werken van de humanist werd gevestigd.

Van eventuele betrekkingen tussen Crul en Schets, of tussen Erasmus en Crul hebben we echter geen spoor gevonden. Gezien de algemene bekendheid van Erasmus in onze gewesten hoeven we deze overigens niet noodzakelijk te onderstellen om de invloed van de humanist op Crul te verklaren.

We zien de vrij markante figuur van deze «excellent Rethoricien» — nog nimmer werd het «geval Crul» vanuit die hoek bekeken — een niet onverdienstelijke plaats innemen in de kring der Antwerpse vrienden en bewonderaars van de Meester.

Te Brugge was Erasmus eveneens een goede bekende. J.W. Pont gewaagt zelfs van de vele erasmianen die er waren, zonder evenwel een bron op te geven⁴⁶.

Vanaf 1517 blijkt er een doorlopende briefwisseling tussen Erasmus en personen uit Brugge bestaan te hebben. Tussen de jaren 1515-1521 heeft hij een zevental bezoeken aan deze stad gebracht. De correspondentie van en met Erasmus na 1521 is wellicht van nog groter belang: in de epistolaire contacten met o.m. K. Sucquet, P. De Smet en L. Casembroot, een der voornaamste ingezetenen van Brugge, deed hij zich als de leermeester van deze trouwe volgelingen voor⁴⁷.

(42) Vgl. Allen, VI, p. 12, Ep. 1541, l. 48-49: «Viscera nostra ac multorum animi exoptant te istuc apud nos» en verder: l. 53-55: «Curabimur prouideri te vino non saltem Burgondico sed et Persico et Yndico, si libuerit opusque fuerit».

(43) Vgl. Allen, I, p. 413, Ep. 184, intr.

(44) Vgl. Allen, IV, p. 217, Ep. 1087, l. 335.

(45) Vgl. Allen, III, p. 33-34, Ep. 616.

(46) *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden*, bl. 252-256.

(47) Vgl. A. Dewitte, *Erasmus en Brugge 1515-1536*, in *Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation» te Brugge*, dl. XCIV, (1957), 1-2, bl. 5.

Erasmus' invloed had zich echter reeds veel vroeger in Brugge laten gelden. We weten immers dat zijn vriend, Willem Olbrecht, er sedert 1506 preceptor was van de zonen van Hiëronymus Laurin van Watervliet, kamerheer en thesaurier van Filips de Schone. Van niet geringer betekenis is hier het feit, dat de pauselijke legaat, J. Aleander, reeds in 1521, de sterke sympathie die hij in het Kartuizerklooster, « Dal van Gratiën », voor Erasmus had opgemerkt, meende te moeten hekelen⁴⁸.

Bij zijn bezoeken aan Brugge heeft de humanist o.m. verbleven ten huize van de deken van het College der Kanunniken van St.-Donaas, Marcus Laurin⁴⁹. We stipten reeds aan, dat Erasmus in augustus 1521 Keizer Karel naar Brugge volgde, waar Wolsey over de Anglo-Spaanse alliantie tegen Frans I onderhandelde. Erasmus kwam er in contact met de hoogste personaliteiten en mocht er vanwege de Kardinaal en de Koning van Denemarken gelukwensen ontvangen. Hij bracht toen verscheidene dagen bij M. Laurin door.

Te Brugge ontmoette hij o.a. nog zijn volgeling en vriend Ludovicus Vives, die gedurende zijn jarenlang verblijf in deze stad, aldaar een opmerkelijke invloed uitoefende. Ook de geleerde Brugse Kanunnik Fevyn behoorde tot Erasmus' vrienden⁵⁰.

De moeilijkheden die Erasmus o.a. wegens zijn uitgave van het Nieuwe Testament ondervond, kregen ook te Brugge een vrij luidruchtige weerklank. In een sermoen, in St.-Donaas uitgesproken, werd diens werk door Nicolaas de Bureau aangevallen. Hier werden tevens de namen van Erasmus en Luther samen genoemd⁵¹.

Er was verder niet alleen de faam van erasmiaansgezindheid, die het « Dal van Gratiën » genoot, ook de belangstelling voor zijn taalkundig humanistische en pedagogische beginselen bleef er levendig: het onderwijs aan de St.-Donaasschool sloot er bij zijn richtlijnen aan.

Tenslotte heeft Erasmus er niet alleen over de bijbel van gedachten gewisseld met M. Laurin en andere geestverwanten. Niet het minst tekenend voor het begrip, dat hij er mocht vinden is

(48) Vgl. A. Dewitte, *ibid.*, bl. 7.

(49) Sanderus schrijft in zijn *Flandria illustrata*, II, p. 625 dat Desiderius Erasmus door M. Laurin herhaaldelijk gastvrij werd ontvangen: « frequenter hospitio excepto ». Aan M. Laurin schreef Erasmus de brief die o.m. merkwaardig is om wat hij meedeelt over zijn verblijf te Brussel en te Antwerpen in de moeilijke jaren 1520-1521: Allen, V, Ep. 1342, l. 62-85; over zijn verblijf te Brugge, zie Allen, IV, p. 551, Ep. 1223, intr. Voor M. Laurin, zie ook Allen, I, p. 432 en H. De Vocht, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Graneveldium*, Louvain, 1928, p. 13.

(50) Vgl. Allen, *o.c.*, pp. 91-99.

(51) Vgl. A. Dewitte, *ibid.*, bl. 11.

wel dit feit : toen er te Leuven moeilijkheden rezen in verband met zijn ontwerp betreffende de oprichting van het later zo beroemde « Collegium Trilingue », stelde het Brugse stadsbestuur zelfs voor, het college te Brugge in lokalen van de stad tot een werkelijkheid te maken ⁵².

Toen later, in 1541, Cassander de letteren doceerde aan het in 1540 te Brugge opgerichte Instituut, droeg deze veel tot de verspreiding der erasmiaanse denkbeelden bij. Cassander had in 1531 en de volgende jaren in de letteren en de theologie te Leuven gestudeerd en vermoedelijk had hij in de universiteitsstad, waar de herinnering aan de humanist nog levendig was, veel van diens geest overgenomen. Met de Meester had hij het ijveren voor een hervorming binnen de Kerk gemeen; geestdriftig heeft hij meermalen over de Rotterdammer gesproken en in zijn eigen werken aan diens opvattingen herinnerd. Dit deed in Brugge het ongetwijfeld niet gering aantal erasmianen naast zijn eigen volgelingen nog toenemen ⁵³.

Te Gent werd de lof van Erasmus en van diens christelijk humanisme door zijn oude vriend, Antonius Clava, verkondigd ⁵⁴. Vives sprak met vertedering over de vlijt waarmede deze bejaarde man zich, naar het voorbeeld van Erasmus, op de studie van het Grieks toelegde ⁵⁵. In deze stad had hij nog machtige vrienden en bewonderaars als Livinus Hugenoy, lid van de Raad van Vlaanderen, abt van St.-Baafs; als de voorzitter van deze Raad, ridder Nicolaas Utenhove. Toen deze laatste, op 11 februari 1527 overleed, stelde de humanist op hem twee grafschriften samen ⁵⁶. Ook de Groot-Baljuw van Vlaanderen, Lodewijk van Praet, die door Karel V naar Engeland op gezantschapsreis werd gestuurd, behoorde tot zijn vriendenkring ⁵⁷.

Het is in deze kringen, waar de uitstraling der erasmiaanse ideeën zich vrij krachtig uitbreidde, dat b.v. de Spanjaarden, die aan de hofhouding van Karel V verbonden waren, en naar hier overkwamen, een juister begrip hebben gekregen van de « kampioen der religieuze vrijheid », zoals ze hem in eigen land herhaaldelijk hadden horen noemen ⁵⁸.

(52) Vgl. A. Dewitte, *ibid.*, bl. 8.

(53) Vgl. *Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, verzameld door H.Q. Janssen, bl. 160 vlgg. en bl. 285-286.

(54) Allen, I, p. 389, Ep. 175, l. 10 ; II, p. 450, Ep. 524.

(55) Allen, V, p. 112, Ep. 1306, l. 68.

(56) Allen, IV, p. 531, Ep. 1214 ; Fr. Pyper, *Jan Utenhove, zijn leven en zijn Werken*, Leiden, 1883, bl. LXXIV.

(57) Allen, IV, p. 450, Ep. 1191, introd.

(58) Vgl. Maurice Bataillon, *Erasmus et l'Espagne*, Paris, 1937, p. 107.

Uit verscheidene plaatsen der Zuidelijke Nederlanden mocht hij voor zijn editie van het « Nieuwe Testament » manuscripten ter inzage ontvangen. Zo gaf Margaretha van Oostenrijk hem de Codex Aureus uit de Koninklijke Bibliotheek te Mechelen. Andere handschriften kwamen uit de St.-Baafsabdij te Gent en uit de priorij van Grobbendonk. De Franciscanen van Antwerpen leenden hem ook een manuscript⁵⁹ en, zoals we reeds schreven, verleende ook zijn vriend, M. Laurin, hem toegang tot de bibliotheek van St.-Donaas te Brugge.

Tenslotte denken we aan het zesmaandenlange verblijf van Erasmus te Anderlecht-Brussel, waar hij in de loop van 1521, in die voor hem ook bijzonder woelige tijd, de zo verlangde rustige sfeer mocht vinden in « De Swaen », bij zijn goede vriend kannik P. Wichmann.

*
**

De vooruitgang van het christelijk humanisme van Erasmus in de hogere en in de meer gewone kringen der Zuidelijke en ook Noordelijke Nederlanden valt nog gemakkelijker te begrijpen, wanneer we denken aan de talrijke uitgaven van de grote man, die hier in 't Zuiden vaak in oorspronkelijke editie het licht hebben gezien. De beste drukkers hebben hier voor hem gewerkt. Ze konden zijn geschriften ongehinderd verspreiden. Men moet maar even de « Bibliotheca Erasmiana » doorbladeren, de voortreffelijke zij het noodgedwongen onvolledige bibliografie van zijn werken. Men kan er vaststellen hoe de humanist hier toen — en later ook nog — een der meest gelezen auteurs is geweest.

Tussen 1500 en 1540 verschenen te Antwerpen van zijn hand niet veel minder dan 150 uitgaven, waaronder verschillende in eerste editie⁶⁰. Een belangrijk deel van de strijdliteratuur, die rond de oprichting van het Collegium Trilingue en rond de exegese door Erasmus ontstond, kwam van Antwerpse persen.

Voor zover we weten heeft de humanist ook persoonlijke contacten gehad met een paar drukkers.

Mej. Dr. M.E. Kronenberg heeft, met enkele gevoelige trekken, herinnerd aan de ontmoeting tussen de jonge Erasmus en de bekende Gerard Leeu van Gouda, toen al verscheidene jaren te Antwerpen als drukker gevestigd, en over wie Erasmus zich ook lovend zal uitlaten.

(59) Vgl. P.S. Allen, *Lectures and Wayfaring Sketches*, Oxford, 1934, p. 46.

(60) Vgl. M.E. Kronenberg en W. Nyhoff, *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540*, 's-Gravenhage, 1923, 1e deel; 1940, 2e deel; 1942, Inleiding tot een derde deel.

In 1489 schijnt deze op bezoek te zijn geweest in het klooster Steyn, niet ver buiten Gouda gelegen. Toen Leeu na het bezoek weer vertrok, heeft Erasmus hem begeleid tot de plaats, waar hij de Hollandse Ysel moest oversteken. Het was op een herfst dag en ze hebben toen samen over een humanist gesproken, Canter, met wie G. Leeu nauwe betrekkingen onderhield. Erasmus handelde later over deze wandeling met de Antwerpse drukker in een brief aan J. Canter⁶¹.

Reeds in 1502 stond Erasmus in betrekking met D. Martens, die toen zijn officina te Antwerpen had. In 1521 bracht Martens deze naar Leuven over. Bepaalde der beroemdste werken van de Meester werden door deze drukker gepubliceerd, zoals het « Enchiridion Militis Christiani » (1503), en voor het eerst in de Nederlanden : de « Laus Stultitiae » (1512).

Bij het ter perse gaan van de Lofrede op Filips de Schone, in 1504, werkte de berooide geleerde in het atelier van D. Martens. Gedurende de onmiddellijk volgende jaren vinden we weinig of geen sporen van contact meer tussen beide mannen, tot we, in een brief van Maarten van Dorp aan Erasmus (1514) vernemen, dat de humanist door Martens met aandrang verzocht werd een werk van hem te mogen uitgeven. Erasmus was toen, op doorreis naar Bazel, te Antwerpen en Leuven geweest. In de gemelde brief schrijft Maarten van Dorp het volgende : « Martens beveelt zich aan uw welwillendheid aan. Hij verlangde zo zeer u te zien en zou u gastvrij ontvangen hebben. Hij ging naar Antwerpen om u te ontmoeten, maar toen hij vernam dat u hierheen was gekomen, keerde hij onmiddellijk terug, reisde 's nachts en kwam anderhalf uur nadat u vertrokken was, in Leuven aan. Hij is bereid voor u alles te doen en is uw meest toegewijde vriend »⁶².

Commerciële berekening was misschien aan deze ongewone inspanningen van de toen meer dan zestigjarige drukker niet vreemd. Wanneer we echter zien dat Erasmus, vier jaar later, bij zijn terugkeer te Leuven, lijdend aan wat men meende de pest te zijn, door D. Martens gedurende een maand en tot zijn volledig herstel, in diens huis verzorgd werd⁶³, mogen we ongetwijfeld aannemen dat hij voor de grote schrijver een ook wel zuiver menselijke tegenwoordigheid heeft gevoeld.

Vanaf 1514 wordt er ongeveer ieder jaar minstens één publicatie

(61) Vgl. Dr. M.E. Kronenberg, *Een der eerste Noord-Nederlandse drukkers Gerard Leeu Gouda 1477-1484*. Gouda, 1956, bl. 17-18 ; voor de verhouding Erasmus-G. Leeu een vroegere nota in *Bulletin du Bibliophile Belge*, T. III, p. 456.

(62) Vgl. Allen, II, p. 10, Ep. 304, l. 148-156 ; vgl. ook C. Reedyk, *Dirck Martens van Aalst en Servaes van Sassen in Het Boek*, XXXI, afl. 1, bl. 55.

(63) Allen III, p. 392, Ep. 867, l. 195-249.

van Erasmus in het fonds van de bekende typograaf vermeld, waaronder vertaalde tractaten van Plutarchus, dialogen van Lucianus, een viertal herdrukken van het « Enchiridion », zijn « Institutio Principis Christiani » en verscheidene theologische werken. De eerste drukker van België⁶⁴ heeft Erasmus een vlugge publicatie bezorgd en in 1534 heeft de Rotterdammer het overlijden van deze vriend in een epitaphium herdacht.

Tekenend voor de toenmalige verspreiding der erasmiaanse geschriften is het getuigenis van de Spaanse bibliofiel, Ferd. Columbus, zoon van de beroemde Christoffel, die een verzorgd en genummerd register heeft nagelaten waarin hij ieder boek, dat hij voor zijn bibliotheek aankocht, nauwkeurig beschreef. Uit zijn erasmiaanse verzameling lichten wij het volgende : op 9 juli 1520 kocht hij te Brussel het « Nieuwe Testament » van 1519 (nr. 316), de « Colloquiorum Formulae » (nr. 606), de « Apologia ad Jacobum Fabrum » (nr. 979), Erasmus' vertalingen van verschillende tractaten van Plutarchus en Isocrates (nrs. 967 en 1822), de catalogus van al Erasmus' edities door D. Martens verzorgd (nr. 1092); drie « Adagia » in zakformaat; « Sileni Alcibiadis » (nr. 975), « Scarabeus » (nr. 977) en « Bellum » (nr. 978). Enige weken later, in augustus 1520, kon hij te Gent de « Epigrammata Erasmi » (nr. 1040), « Apologia » (antwoord op Lee, nr. 1041), « Aliquot Epistolae » (nr. 1042), de « Querela Pacis » (nr. 1043) aankopen. Het was hem blijkbaar niet genoeg de werken⁶⁵ van een vereerde Meester in zijn bezit te hebben : op 7 oktober 1520 bracht hij hem te Leuven nog een bezoek.

We waren enigszins uitvoerig met deze opsomming omdat ze treffend aantoonde hoe de werken van de humanist toen — en wellicht niet alleen in de gemelde centra — door de boekhandel verspreid, en op vrij grote schaal onder de publieke aandacht gebracht, ook gekocht werden.

Het succes van zijn boeken was hier zo groot dat ze zelfs in talrijke vertalingen ook de gewone Nederlandse lezer bereikten.

Gedurende Erasmus' leven en later in de 16de eeuw, tot ongeveer 1585, waren het hoofdzakelijk de Zuidelijke gewesten, inzonderheid Antwerpen waar vertalingen van zijn werken in het licht werden gezonden. Tussen 1523 en 1584 schijnen te Antwerpen niet minder dan 47 dergelijke edities door 21 uitgevers gepubliceerd te zijn⁶⁶.

De omvang van de oplagen is niet gekend. Het « copyright »

(64) Zie over hem A.F. Van Iseghem, *Biographie de Th. Martens d'Alost*, Malines, 1852.

(65) Voor zijn *Registrum* zie Marcel Bataillon, *o.c.*, p. 107.

(66) Vgl. Willem De Vreese, *De Nederlandsche Vertalingen van Desiderius Erasmus in Het Boek*, XXIV (1936-37), afl. I. bl. 107.

was niet door een vaste wetgeving beschermd. Het gebeurde niet zelden dat verschillende uitgevers van éénzelfde werk vrij spoedig min of meer gewijzigde herdrukken op de markt brachten. Waar we echter weten, dat van minder befaamde auteurs dan de Rotterdammer oplagen van niet minder dan vijfduizend exemplaren bereikt werden⁶⁷, mogen we aannemen dat dit cijfer door zulk een beroemd en veelgelezen man als Erasmus nog werd overtroffen.

In de 16de eeuw zelf zijn er zeer vele exemplaren van werken van de omstreden auteur opzettelijk vernietigd, de indices hebben zo duchtig gesnoeid dat het geenszins hoeft te verwonderen dat er, na ruim vier eeuwen, ook betrekkelijk weinig vertalingen overgebleven zijn. Toch mag ons besluit luiden dat menig « gemiddeld » Nederlander, die geen Latijn kende, Erasmus in de eigen moedertaal zal hebben gelezen.

Te veel toen actuele onderscheidingen zijn voor ons verloren gegaan, om volgens het aantal bewaarde exemplaren grondig al de oorzaken na te gaan, waarom het ene werk van Erasmus vertaald werd en het andere niet; waarom slechts weinig vertalingen spoedig na het verschijnen van het oorspronkelijke en andere pas veel later gedrukt werden, waarom de ene vertaling in deze stad, de andere in gene gepubliceerd werd. Een volledige inventaris van al Erasmus' werken en van al hun uitgaven bestaat niet. Onbekende exemplaren kunnen nog altijd opduiken. Nuttige inlichtingsbronnen vinden we intussen in de hoogst verdienstelijke « Bibliotheca Belgica » en de « Nederlandsche Bibliographie 1500-1540 » van W. Nyhoff en M.E. Kronenberg.

Eigenlijk was de kennis van het Latijn in de aanvang van de 16de eeuw onder de ontwikkelde Nederlanders nog te zeer verspreid om een sterke behoefte aan vertalingen te scheppen. Vlotte beheersing van het Latijn werd ongetwijfeld bij hen, als in de toenmalige burgerlijke beschaving in het algemeen, als een der elementen van het « savoir vivre » beschouwd. Ook rederijkers hebben Erasmus in de oorspronkelijke taal gelezen.

Vandaar wellicht dat we, afgezien van de klemmende actualiteit die het geschrift na Luthers optreden weer had gekregen, vóór 1523 geen vertalingen van het « Enchiridion » aantreffen. « Van die kerstelijcke ridder » (1523) is niet alleen de eerste vertaling van dit werk maar tevens onder alle verdietsingen uit het oeuvre van Erasmus, na « die Evangelien »⁶⁸ de eerste.

Merkwaardig mag het heten dat « Van die kerstelijcke ridder » ongeveer gelijktijdig te Amsterdam⁶⁹ en te Antwerpen⁷⁰ werd ge-

(67) Vgl. M. Bataillon, *o.c.*, p. 449.

(68) Amsterdam, D. Pietersoen, 1522.

(69) Bij D. Pietersoen op 24 juli 1523.

(70) Bij J. van Ghelen op 28 augustus 1523; het boek was toen trouwens reeds

publiceerd. Tussen 1522 en 1528 verschenen verscheidene vertalingen van het «Nieuwe Testament». Er waren er «naar Luther» en «naar Erasmus». Er waren er zelfs «naar Luther, met proloog (of vermaninghe) van Erasmus»⁷¹. Van Erasmus' in 1523 uitgegeven «de immensa dei misericordia» werd in 1526 de vertaling «Een sermoen van die onbegripelijke barmherticheit Gods»⁷² gedrukt. We mogen het definitieve doordringen, ook in de brede volkslagen, van Erasmus' christelijk humanisme rond 1523 plaatsen: van dat jaar af hebben de verdietsingen elkaar in een geregeld ritme opgevolgd.

De bijval van Erasmus' «De Preparatione ad Mortem»⁷³ was zo groot dat de vertaling ervan in 1534, het jaar van de publicatie van de originele tekst, verscheen. Dat doet reeds enigszins denken aan bepaalde moderne auteurs van bestsellers die hun werken in verschillende talen tegelijk zien verschijnen. Bewuste Nederlandse versie kwam onder deze titel van de pers: «Een costelic aendachtich ende devoet boexken van dye bereydinghe totter doot gemaect vanden eerweerdighen ende vermaerden leerder Erasmo van Rotterdam»⁷⁴.

Deze anonieme vertalingen wijzen op de enorme invloed door Erasmus reeds tijdens zijn leven uitgeoefend, die toen b.v. ook van een thans helemaal vergeten en kleiner werk als «De Preparatione ad Mortem» uitging. Zoals verder zal blijken heeft het echter, samen met het «Enchiridion», bij de tijdgenoten van de humanist, en ook later, een ruime belangstelling gewekt. Deze was niet helemaal van dezelfde aard, maar zeker niet veel geringer dan die welke voor thans nog algemeen bekende werken als de «Laus Stultitiae» en de «Colloquia» ontstond.

Eigenaardig mag het wel heten, dat er van de «Laus Stultitiae» geen vertaling van vóór 1560 is overgebleven. Het is natuurlijk niet uitgesloten, dat er verdietsingen van vóór die datum zijn verloren gegaan. Die vertaling, die te Embden door W. Geillyaert, volgens W. de Vreese⁷⁵ de drukker der Vlamingen, werd gepubliceerd, was mogelijk evenals andere vertalingen, al geruime tijd in handschrift in omloop, eer ze van de pers kwam.

Zo werden eveneens pas in 1611 de «schoone Colloquien» ge-

in het Engels (1518), in het Tsjechisch (1519), in het Duits (1520) verspreid, vgl. *Bibliotheca Erasmi*, i.v. *Enchiridion Militis Christiani*, Gand, 1912.

(71) Vgl. Willem De Vreese, aangehaalde bijdrage, bl. 83-84 en bl. 94; M.E. Kronenberg en W. Nyhoff, *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540*, nrs. 369-395.

(72) Te Delft bij Corn. Hendricz.

(73) Antwerpen, bij M. Hillen.

(74) drukker: Adriaen van Bergen (voor Wouter van Lin).

(75) Aangehaalde bijdrage, bl. 87.

drukt ⁷⁶, die Cornelis Crul reeds in de eerste decennien der 16de eeuw moet hebben vervaardigd. Zijn die derhalve ook niet in handschrift in omloop geweest en (of) zijn er soms edities van vóór 1611 verloren gegaan ?

De vertalingen worden niet zelden zeer lovend bij het toenmalig publiek ingeleid. Treffend is het b.v. na te gaan hoe de anonieme « translator » de verdietsing van « De Preparatione ad mortem » ⁷⁷ in het woord vooraf binnen de sfeer der populaire belangstelling weet te brengen, en tevens de roem van de Rotterdammer verkondigt. Hij stelt hem voor als de « aldergeleertste doctoer » van wiens « geleertheit al de cristenheit verwondert ».

Hieruit blijkt met welk een uitzonderlijk prestige Erasmus ook door zijn Dietse tijdgenoten werd omgeven. Was hij inderdaad niet een van de grootste geestelijke krachten van zijn tijd ?

Dit alles toont helder aan dat de humanist in de Bourgondische Nederlanden door de brede lagen van de bevolking werd gevolgd en gelezen. Zijn boeken bereikten hier de gewone ontwikkelde man evenals de hogere kringen, het vorstelijk hof en de geestelijkheid.

Ook bij de onderwijsinstanties had zijn naam een goede klank. Sommige zijner werken werden toen omwille van het sierlijk Latijn, als stijloefening op het programma van Latijnse scholen geplaatst.

Prof. Dr. R.R. Post geeft in dat verband volgende belangwekkende beschouwingen: « Het program en de lesrooster van het jaar 1521 uit de Goudse school kunnen als model dienen van wat we ons van een middeleeuws schoolprogram mogen voorstellen... ». Voor de verschillende klassen zijn er werken van Erasmus voorzien. In de zesde klas: *Institutio scolastica* van Erasmus, beleefdheid. In de vijfde klas: *Colloquia* van Erasmus; *Copia rerum ac verborum...* van Erasmus; het Evangelie volgens de vertaling van Erasmus; *constructions* van Erasmus. In de vierde en derde klas komen ook de *Copia rerum ac verborum* voor en Plutarchus volgens de vertaling van Erasmus. Ook zijn « *De ratione studii* » en zijn « *Pueros ad virtutem ac literas liberaliter instituendos, idque protinus a nativitate, declamatio* » werden gebruikt ⁷⁸.

Erasmus heeft dus rechtstreeks bijgedragen tot de vorming van de jongere generaties. Het is meer dan waarschijnlijk, dat sommige schrijvers hem bij de studie van het Latijn leerden kennen. Dit blijkt althans het geval te zijn met Antonius Ghyselers, die toen hij die taal leerde — of was het uit zuivere verering voor de

(76) Door Adr. Gerritsz te Delft.

(77) Vermeld sub (73).

(78) Prof. Dr. R.R. Post, *Scholen en Onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*, Utrecht/Antwerpen, bl. 103 vlgg.

Meester? — een afschrift maakte van de « *Familiares Orationes* » van Erasmus. Dit komt voor in Ghyselers' handschrift, dat overigens voor de studie der rederijkerij niet onbelangrijk is. Hij voegde er hier en daar een Nederlandse vertaling bij en koos deze titel: « *Sequuntur Familiares orationes quas herasmus reterodamus (sic) familiaribus suis legit* »⁷⁹.

In een Tongerse dichtbundel uit de tweede helft van de 16de eeuw werden door de samensteller, Meester Ardt Bierses, naast fragmenten uit Latijnse schrijvers als Livius, Sallustius en Plinius ook een viertal excerpta uit Erasmus overgenomen. Volgens de uitgevers werden deze overgeschreven om later bij eigen dichtoefeningen tot voorbeeld te dienen⁸⁰.

Er waren allerlei feiten en gebeurtenissen die ertoe bijdroegen de gewezen koorheer van St.-Augustinus in het brandpunt der algemene belangstelling te plaatsen. Er was b.v. het overigens vrij hoffelijke twistgeschrift met Maarten van Dorp over de « *Laus Stultitiae* », de reeds scherpere toon in de strijd met J. Latomus betreffende de exegese van het « *Nieuwe Testament* ». Er waren echter voornamelijk de bewogen schimppredicaties, die tegen de humanist op de kansel werden gehouden.

Toen het optreden van Luther een nog scherper licht wierp op bepaalde overeenkomsten tussen Erasmus en de grote reformator, werd de humanist heftig aangevallen door vertegenwoordigers van de orden, die o.a. in de « *Laus Stultitiae* » ongenadig waren geheld.

We weten dat Erasmus zich moest verdedigen tegen de Carmeliet Nic. Egmundanus en de Dominicaan Vincent Diercx, die tegen hem predikten en hem van ketterij beschuldigden⁸¹. Te Antwerpen, Brugge en Leuven werd de humanist op de kansel aangevallen. We schreven reeds dat er te Brugge tegen hem en Luther werd gefulmineerd. We kunnen er nog bijvoegen, dat zij met fraaie scheldwoorden als beesten en ezels bedacht werden⁸². Een geheel ma-

(79) Hs. nr. 901¹ der Gentse Universiteitsbibliotheek.

(80) Vgl. Jules Frere en Dr. Jan Gessler, *Uit een Tongerschen Dichtbundel der XVIe Eeuw*, Tongeren MDCCCXXV, bl. 105.

(81) Allen, IV, p. 380, Ep. 1161, l. 14-18.

(82) Allen, IV, p. 348, Ep. 1144, l. 38-41; IV, p. 454, Ep. 1192, l. 29-47. Belangwekkend is wat Erasmus zelf met fijne ironie meedeelt: « *Cum in altera quadam concione palam dixisset (nl. dezelfde Minderbroeder, toevoeging van de auteur) in libris meis esse quaedam haeretica, quidam e magistratu doctus adiit hominem, rogavit quid esset in libris meis tale. Non legi inquit, libros Erasmi. Volui legere Paraphrases, sed Latinitas erat nimis alta. Timeo igitur ne possit labi in aliquam haeresim, propter altam Latinitatem* », zie Allen, IV, p. 348, Ep. 1144, l. 42-48. Men mocht niet luisteren naar Erasmus of Luther, in welk verband Erasmus nog schrijft: « *Mox exortus Minorita quidam, homo linguacissimus, nomine Mathias, dixit: Si vultis audire Evangelium, id audire licebit, a pastoribus vestris, estiamsi noctu concubuerint cum aliquo scorto* », vgl. Allen, IV, p. 454, Ep. 1192, l. 46-48.

nuscript, met laster en verwijten, werd rond 1523 tegen Erasmus in de volkstaal verspreid⁸³... tot bijzondere verbittering van de humanist die het echter geen repliek in het Latijn waardig achtte.

Het is bekend hoe de Rotterdammer, inzonderheid tegen het optreden van N. Egmundanus protest aantekende, o.m. bij de Rector der Leuvense universiteit, de President van de Grote Raad te Mechelen en de Kanselier van Brabant. Hij beriep zich daarbij op zijn vrijheid als schrijver en weerlegde de kwetsende insinuaties betreffende zijn geloof.

Een andere felle reactie tegen Erasmus kwam van E. van Zichem, Leuvens hoogleraar in de theologie. Deze had het in zijn «*Apologia pro Pietate*»⁸⁴ op het «*Enchiridion*» gemunt, en voornamelijk op de «*vijfde reghel*» van dat werk, waar Erasmus de monniken hekelt. Bijzonder betekenisvol voor ons verband hier zijn de plaatsen waar E. van Zichem, blijkbaar vol ergernis en tevens waarschuwend constateert — wij cursiveren — *dat de jeugd Erasmus leest en dat de tijdgeest sterk onder zijn invloed staat*⁸⁵. Hij ergert zich meer in het bijzonder aan de *Nederlandse vertaling* van het «*Enchiridion*», nl. «*Den Kerstelicken Ridder*»⁸⁶.

M.E. Kronenberg heeft erop gewezen, dat de pauselijke legaat, Aleander, in een Italiaanse brief van 16 juli 1521 aan de Vice-Kanselier te Rome handelt over: «*...elementen van slecht allooi*» in de Zuidelijke Nederlanden, vooral te Antwerpen, «*die zich openlijk uitgeven voor leraren der schone letteren en ook allen uit de school van de vriend, die zo veel naam heeft (bedoeld is Erasmus !). Maar het zal nodig zijn, dat ze hun trots wat inbinden en tot inkeer komen, willens of onwillens*»⁸⁷. Beroemd is verder nog de scherpe uitlating van dezelfde Aleander: «*dat hij (Erasmus) heel Vlaanderen heeft bedorven!*»⁸⁸.

Dit uitgebreid verzet tegen het werk en de opvattingen van de humanist omringde diens figuur met een geheel eigen vorm van publiciteit. Daar het op verscheidene gronden en soms zo krachtig is losgebroken, mogen we aannemen dat de erasmiaanse invloed toen aanzienlijk is geweest.

De geest van de humanist is op velerlei wijze over zijn Nederlandse tijdgenoten vaardig geworden. Het blijkt ontgensprekelijk

(83) Vgl. Allen, V, p. 498, Ep. 1469, intr. en l. 250-251.

(84) Antwerpen, W. Vorsterman, 1531.

(85) nl. H., fol. vij.

(86) zie A. fol. VI; D. fol. viij.

(87) *Verboden Boeken en opstandige Drukkers in de Hervormingstijd*, Amsterdam, 1948 (Patria, XLIV), bl. 31-32.

(88) M.E. Kronenberg, *o.c.*, bl. 14. In aansluiting hierop schrijft M.E. Kronenberg, bl. 139-140, dat het haar voorkomt «*dat deze bedachtzame en wijze (nl. Erasmus) ... ontzaglijk veel invloed op de intellectuelen onder tijdgenoten en nageslacht heeft gehad*».

dat, waar de beide Nederlanden aan zijn vorming hebben meegewerkt⁸⁹, zij ook veel van hem hebben ontvangen. Het mag als een zekerheid beschouwd, dat zijn naam niet alleen in de hogere ontwikkelde kringen, maar ook voor de gewone man een bekende en voor velen zelfs een vertrouwde klank had.

De Vlaams-Bourgondische politiek van Karel V, die over een wereldrijk heerste, heeft overigens de verspreiding der erasmiaanse gedachten, hier en in andere landen, Spanje b.v., in de hand gewerkt. De tijd van Karel V was ook in onze gewesten in meer dan één opzicht erasmianiserend: niet minder gevoelig voor het kritisch en ironiserend nadenken van de « *Laus Stultitiae* » en de « *Colloquia* » dan voor de lering van het Paulinisch mysticisme van het « *Enchiridion* » en het zich op de dood bezinnen van « *De Praeparatione ad Mortem* ».

De talrijke edities en herdrukken van zijn werk die hier verschenen, alsook hun Nederlandse vertalingen; de verkoop en de verspreiding ervan op een meer dan gewone schaal; de vele overtuigde vrienden en verdedigers die hij in onze grootste steden telde, alsmede zijn wisselende verblijfplaatsen in de Zuidelijke Nederlanden; het prestige dat hem als Keizerlijk Raadsheer, als humanist en geleerde omgaf; zijn verhouding tot de hoogste instanties in het land: het Hof en de universiteit; de scherpe reacties tegen hem in allerhande twistgeschrijf rond zijn complexe figuur en zelfs in volkse predicaties op de kansel; de tover van zijn internationale roem; de nieuwe geest die hij bracht met een voor die tijd ongeëvenaard en origineel talent. Verliezen we evenmin uit het oog wat voor de toenmalige Nederlanders toch ongetwijfeld een « pikant geval » was: Frater Erasmus — zoals hij op bepaalde werken vermeld staat — wiens zedelijk leven bovendien steeds smetloos was gebleven, die het klooster vaarwel had gezegd... en het boeiende type wordt van de letterkundige die zich van de gevestigde geestelijke stand heeft losgemaakt... Dit alles maakt het vanzelfsprekend, dat de algemene belangstelling voor zijn persoon en zijn werk vrij diepgaand is geweest, dat hij ook op de toenmalige Nederlandse literatuur heeft ingewerkt en er bij ons meer dan één figuur in de luister van Erasmus' naam tot een, zij het bescheiden, bloei gekomen is⁹⁰.

(89) zie G. Brom, *Erasmus als Humanist* in *De Gids*, 1936, bl. 42.

(90) Deze stelling hebben wij reeds nader toegelicht o.a. in de volgende bijdragen: *Erasmiana* in *De Nieuwe Taalgids*, 1948, pp. 145-155; *Erasmus en de Bourgondische Nederlanden* in *De Brabantse Folklore*, 1950, in overdruk, bl.3-35; *Erasmus en de rederijkers van de 16e eeuw* in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 1951, pp. 389-420; pp. 1029-1062. — In 1959 publiceerde Dr. H.A. Enno van Gelder een studie over « de religieuze crisis der 16e eeuw weerspiegeld in toneel- en schilderkunst » onder de titel: *Erasmus Schilders en Rederijkers* (Groningen).

3. DE LACH DER ZOTHEID

Een eeuwige figuur in het leven en de literatuur is de dwaas of zot: hij verschijnt er onder wisselende gedaante en naam. De overwinning in de mens van de impuls op de ratio, het prijsgeven van de zelfbeheersing waardoor wordt afgeweken van de normale gedragslijn volgens dewelke de samenleving zich in evenwicht tracht te houden, had ongetwijfeld het voorwerp van de overwegingen van Erasmus uitgemaakt. Geen enkel tijdperk kan het evenmin stellen zonder enige vorm van irrationalisme en in de late middeleeuwen was de neiging tot het speelse en het irrationele minder naar de periferie teruggedrongen dan een samenvattende omschrijving als « Het Herfsttij » laat vermoeden.

Het donkere dat de voortreffelijke J. Huizinga in de Eeuw der Van Eycks heeft gezien, vindt een correctie in de bonte hof- en volksfeesten, in de chaotische typen van de clownachtige zot, die opgaat in de gebroken ritmen van zijn schellengerinkel en zijn capriolen, van de bohémien-zwerfer en de onmaatschappelijke, die de gevestigde kerkelijke of sociale instellingen parodieert of in humor en spot enige vorm van zelfbevrijding zoekt.

Dat alles is de voortzetting of bijzondere schakering van vaak niet steeds fijne geestigheid, die al in de vroegere middeleeuwen in omloop was. Lieder en gedichten hebben voor ons het beeld bewaard van de « Blauwe Scute », het « Schip van Sinte Reynuys », het « Narrenschip ». Inzonderheid het optreden van de nar of zot heeft in de Bourgondische tijd, voornamelijk van bij en rond de figuur van Filips de Goede een scherpe expressie. Hij doorwervelt zo dikwijls het beeld van miniatuur, beeldende kunst — zelfs in de dodendansen duikt hij op — literatuur en openbaar leven. Nu eens in zotte kwaadaardigheid en geestige ontmaskering, dan weer in gevaarlose ontoerekenbaarheid. Talrijk zijn de schilderachtige namen waarmee hij bedacht wordt, die o.m. als volgt luiden: ghec, sot, narre, dwaes, door, sottebol, guich, bootsenmaker, quite, buiteler, scharluin, schuiver¹. In de kerkelijke versiering dringt hij binnen: minder verfijnd en met een ruwer realisme dan in de miniaturen zijn de zotten op koorstoelen uitgesneden. Kunstenaars laten de nar graag fungeren in volkse toneeltjes, waarbij ook de stoven een rol vervullen².

(1) Vgl. Dr. Fr. Lyna en Dr. W. Van Eeghem, *De Sotslach*, Brussel, 1932, bl. 23.

(2) Vgl. Dr. Fr. Lyna en Dr. W. Van Eeghem, l.c., bl. 12-13.

Oorspronkelijk gericht op het volksvermaak, streefden de narren- of zottengilden er vrij spoedig naar dwaasheden en gebreken aan de kaak te stellen.

De lach van de narrenfeesten en de rinkelende kap in de Bourgondische landen klinken na in Martin Le Francs « Le Champion des Dames », waar deze schrijft :

Va-t-en aux festes a Tournay,
A celles d'Arras et de Lisle,
D'Amyens, de Douay, de Cambray,
De Valenciennes, d'Abbeville :
La verras-tu des gens dix mille
Plus qu'en la forest de Torfolz,
Qui servent par sales, par villes,
A ton dieu, le prince des folz ³

Ook in kerkelijke kringen greep elk jaar, tussen Kerstmis en Driekoningen, een zottenfeest plaats. Zoals bekend, was parodie van kerkelijk officie en kerkelijke hiërarchie een van de voornaamste bedoelingen ⁴.

De « zothed » was niet alleen verweven met het populaire leven, het kerkelijke beeld van de tijd, maar ook met het Bourgondische hof zelf. Dit blijkt al uit het feit, dat er niet minder dan eenendertig zotten en zottinnen kunnen geteld worden, met hun eigenlijke naam en spotnaam, die gedurende de 15de eeuw in officiële dienst van de hertogelijke dynastie zijn geweest ⁵. In de rekeningen der hertogen — dit bewijst nogmaals hoe de speelsheid als een scherpe trek door die tijden ging — treffen trouwens naast deze sots et sottes, fous et folles, nog vele andere genoegelijke gestalten, « amuseurs » genaamd, met de juiste opgave van hun loon en specialiteit. We halen er enkele aan : ménétriers, musiciens, chanteurs, bateleurs, faiseurs de grimaces, joueurs d'adresse et de passe-passe, joueurs de bâtons, de couteaux, de l'englume, d'épée, de corde, montreurs d'animaux, naints et géants... ⁶.

Wat de zotten betreft, weten we dat het niet altijd uitsluitend lichamelijk getekenden waren of ongevaarlijke zonderlingen, maar veelal ook ernstige lieden, die blijkbaar op zulk een intelligente

(3) F° 37v, geciteerd door S. Italo, *François Villon et les Thèmes Poétiques du Moyen Age*, Paris, 1934, p. 175.

(4) Vgl. Edw. van Even, *Particularités inconnues sur quelques Fous en titre d'office du moyen Age* in *Messenger des Sciences Historiques*, Gand, 1858, p. 314.

(5) Vgl. L. Hommel, *Marie de Bourgogne*, Bruxelles, 1945, p. 109, voetr. 2.

(6) Vgl. G. Doutrepoint, *La Littérature Française à la Cour des Ducs de Bourgogne*, Paris, 1901, pp. 345-346.

wijze de vrijheid van de onverantwoordelijke wisten uit te baten, dat ze wel eens met delicate opdrachten werden belast. Tot de emotionele lichtkrans rond het leven van Filips de Goede behoorde ook « sa moult gracieuse folle », de goudblonde Madame d'Or, die hij met bijzondere attenties omringde.

Ofschoon het Concilie van Bazel (1431-1443) zich scherp tegen de buitensporigheden van de zottengezelschappen (*sociétés joyeuses*) had uitgesproken, beschermde Filips de Goede deze oude genootschappen. In 1454 werd de « Société de la mère Folle de Dijon » (*Mater Stultorum*) officieel door de machtige hertog in al haar voorrechten bekrachtigd. Haar devies luidde : « Numerus stultorum est infinitus »⁷. De hertog verleende ook — steeds volgens dezelfde rekeningen — allerlei toelagen « pour faire leur feste » aan de paus der zotten, « à l'évêque des innocents ou des ânes, à l'abbé de joyeuse folie de telle ou telle église, d'Amiens, d'Arras, de Bruxelles, de Lille, de Louvain, de Valenciennes ». In zijn eigen paleis bedenkt hij met milde subsidies zijn « abbé des sots »⁸.

De figuur van de lachende Dwaasheid leverde echter in de toenmalige literatuur der Lage Landen geen werk van enige betekenis op.

Wel is uit de sfeer van het internationale humanisme Erasmus' geniale spotrede, de « Stultitiae Laus » tot ons gekomen. Maar Erasmus is de merkwaardigste geestelijke verschijning geweest, met Europese betekenis, die de Bourgondische Nederlanden hebben voortgebracht. Het kiemen en groeien van de Stultitiae Laus is, evenals elke ware kunstschepping, een moeilijk te ontraadselen alchemie. Het moge hier volstaan eraan te herinneren, dat Erasmus' fijne, ironische glimlach, die het luchtige met het irrationele verbindt, en waarachter hij zich niet zelden verschuilt om zijn levenswaarheid te vertolken, voortkomt uit zijn gecompliceerde psychische structuur en uit de vermenging van antiek ideeëngoed met in zijn tijd geprojecteerde tendenties. Hier moet o.a. aandacht geschonken worden aan het laatmiddeleeuwse schilderachtige volksleven. Zo kan Erasmus b.v. gedurende zijn verblijf te Parijs wel een of ander van de « sermons joyeux » gehoord hebben, die de deugden van Saint Onion of Saint Raisin verheerlijkten of het zo bekende « Stultorum numerus est infinitus » in nog grotere omloop brachten. Bij feestelijke gelegenheden zal wellicht ook in onze steden, het kleurige « habitum fatui » de humanist evenmin zijn ontgaan⁹.

(7) Mr Du Tilliot, *Mémoires pour servir à l'Histoire de la Fête des Fous*, Lausanne et Genève, MDCCLI, p. 103.

(8) G. Doutrepoint, *o.c.*, p. 349.

(9) Vgl. Barbara Swain, *Fools and Folly during the Middle Ages and the Renaissance*, New York, 1932, p. 137.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de « geck » of zot der rederijkerskamers, dat de narrenfeesten niet alleen de populaire belangstelling maar ook die van Erasmus hebben geboeid. « De Lof » bracht de lezer immers op het bont-bewogen marktplein in carnavalstemming, waar Stultitia, omstuwd door de rumoerige groep van gemaskerden, op de spotkatheder gestegen, haar beroemde rede houdt.

De glimlachende Zotheid was toen werkelijk met vele domeinen vergroeid maar nergens vóór Erasmus werden de verschillende nuances van Stultitia in zulk een fijn en volmaakt evenwicht versmolten. De persoonlijke synthese was zo beeldend tevens, dat ze in de 16de eeuw alleen door P. Brueghel werd geëvenaard, die op een hem eigen wijze met zijn « Spreekwoorden » een niet ongelijkwaardige « Laus Stultitiae » ontwierp. Hij heeft de Zotheid niet alleen in haar volle glorie uitgebeeld. De onuitroeibaarheid ervan heeft hij gesymboliseerd, zoals reeds werd geconstateerd in de inleiding van de editie van « De Sotslach » (bl. 13), in « een potsierlijk nest met narretjes, samenhoukend onder de ruime rokken van hun feeksiges moeder ».

Wat de uitbeelding van een vrouw betreft, die achter een katheder peroreert, zoals Stultitia, bestond er in onze eigene Dietse letterkunde reeds een houtsnede, in het gedicht « Doctrinael des Tyts », met de gedeeltelijke voorstelling van het leven in de vorm van de « School van Valscheit »¹⁰. Ook een paar gedichten kunnen we aanwijzen, die ontstaan zijn vóór de « Stultitiae Laus » en er enigszins aan doen denken. Het is nl. het derde « Refereyn int sotte » door G.C. Van 't Hoog in zijn studie over A. de Roovere vermeld¹¹. Dit refrein van de Brugse rederijker komt voor in de door E. de Dene uitgegeven gedichten van A. de Roovere¹² en schijnt een soort monoloog in de mond van een zot gelegd. In gelijkwaardig verband mag ook de aandacht gevestigd worden op het allegorische rederijkersspel « Van Nyeuvont, Loosheit ende practike : Hoe sy vrou Lortse verheffen » — werd het rond 1500 gedrukt ?¹³ — waarin het bedrog bijna even algemeen is als de Zot-

(10) In de anonieme verdietsing van P. Michault : *Doctrinal du Temps Présent*, op 24 juli 1486 door J. Bellaert te Haarlem in het licht gegeven (uitgave van de vertaling door W.J. Schuyt, Wageningen, 1946). Vgl. W.M. Conway, *The Woodcutters of the Neiberlands in the fifteenth Century*, Cambridge, 1884, pp. 71-72.

(11) Vgl. *Anthonis de Roovere*, Amsterdam, 1918, p. 136.

(12) *Rhetoricaele Wercken*, fol. 88r-89r ; vgl. nu het mooie werk van Dr. J.J. Mak, *De Gedichten van Anthonis De Roovere*, Zwolle, 1955, bl. 403-405. Voor Dr. J.J. Mak (o.c. bl. 109-110) blijft de zin van het gedicht verborgen. Het roept, volgens hem, het « volkken van cleynen proffijte » op, « dat we van Breughel zo goed kennen en in de literatuur terugvinden onder de passagiers van de Blauwe Schuit ».

(13) Vgl. uitg. Dr. E. Neurdenberg in *Utrechtische Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis*, Utrecht, 1910, I.

heid bij Erasmus. Allerlei lieden en verschillende standen worden opgeroepen tot tenslotte « Meest Elck », d.i. bijna iedereen, het bedrog komt eren. De auteur beklemtoont echter vooral de oneerlijkheid van kooplieden, « rentmeesters », de onzedelijkheid, de weelde en de verkwisting in de lagere standen, die de hogere willen navolgen, en niet in het minst, het bijgeloof van het volk en de kwade praktijken van de aflaathandelaars. De visie van de dichter lijkt hier, ook waar hij de hogere geestelijkheid met rust laat, ofschoon hij tegen de grote heren van leer trekt, beperkter dan de veelzijdige en geestige waarneming van Erasmus. Sinte Lorts, de verpersoonlijking van het bedrog, wordt evenals Stultitia in haar oorsprong getekend : ze « descendeert » van « keyseren, coninghen, hertogen, graven... ». Van dergelijke synthetische uitbeelding, naar overigens ook nog middeleeuws voorschrift, getuigen o.m. eveneens « Die Trauwe » in de bundel « De Roode Roos » en « Het Leenhof der Ghilden » van J. Van den Berghe.

In de bonte refreinenliteratuur int' sotte, in (tafel)spelen en strofische gedichten van rederijkers, vinden we iets van de spiegeling van het werk van de grote lofredenaar der Zotheid. Waar we bij deze dichters de « sotheyt » niet zelden concreet geïndividualiseerd zien in verschillende vormen en gestalten die zij, als Erasmus, in een revue laten voorbijtrekken, waar zij met veel zin voor realistische waarneming en in tal van karakteristieke bijzonderheden morele of sociale aberraties blootleggen, worden we zeer vaak aan de humanist herinnerd. We zijn dan ook geneigd dit en soortgelijk werk, zonder de vroegere achtergronden uit te schakelen, in de sfeer van de « Stultitiae Laus » te situeren.

Dit veelzijdig en schilderachtig vermogen menselijke dwaasheid voor het oog van iedereen boeiend en ironiserend uit te beelden, met zelfs de scherpe aandacht voor verholene onevenwichtigheid, zoals b.v. de typerende stokregel : « Alle Sotten en draghen gheen bellen »¹⁴ laat vermoeden, kan men zo maar niet uitsluitend terugleiden tot het in de middeleeuwen en toen vaak voorkomend maar psychologisch niet dieper geschakeerd denkbeeld dat « de wereld vol zotten is ». Wel kan men met Prof. D. Th. Enklaar opmerken, dat dit denkbeeld « langs Erasmus' allegorie »¹⁵ nog in de renaissance voortleeft.

De anonieme dichter van het refrein op de stok « Alle Sotten en draghen gheen bellen » richt zich als volgt tot zijn gildebroeders waar hij het over de algemeen-verspreide stultitia heeft :

(14) Vgl. Dr. Fr. Lyna en Dr. W. Van Eeghem, *Jan van Styevoorts Refereinen-bundel*, Antwerpen (z.j.), II, bl. 61 (Refereyn CLXV).

(15) *Varende Luyden*, Assen, 1937, bl. 45.

Mer edel gildebroers, ghi moet versinnen
 datmen alle sotten niet en mach bemercken
 Aent clincken der bellen; wilt dat bekinnen :
 sy en dragense niet allen die den sot verstercken.

Ook het « liedeken » dat in het spel « van dry sotten : den advocaet, den medecijn ende tgheestelicke » door Willem Poelgier gezongen wordt, doet in zijn beginregels aan bovengemelde stok denken :

De Sotten en sijnder noch niet al
 Die capproenen draghen...¹⁶

terwijl we bij Anna Bijns in het refrein op de stok : « Hoe souden ezels pooten op herpen spelen ? »¹⁷ gelijkaardige verzen lezen :

Men vindt heensdaechs veel esels, in secreten,
 Al en hebbense alle gheen langhe ooren
 .....
 Theeten wijse, en tsijn verborghen dooren.

De schrijfster was met de « Laus » wellicht meer dan oppervlakkig bekend, aangezien de stokregel zelf van het refrein als de echo vormt van het door de humanist herhaaldelijk aangewende beeld van de *ezel bij de lier...*, als *ezels de lier bespelen...*¹⁸, waar het erom gaat onevenwichtigheid en wanverhouding van verscheiden aard te belichten. En het besluit in de prinche-strofe luidt even verontschuldigend als de inleiding tot de « Stultitiae Laus » :

Prinche, al eest dat ic van esels vermane,
 Ic en wijse niemant metten vinghere;
 Die gheen schult en heeft, en trecx hem niet ane,
 Tes een beenken, dat ic int hoopken slingere...

Alleszins merkwaardig is het eveneens door J. van Styervoort opgetekende refrein : « Die Keije verborghen onder die blesse bloot », waarin, zoals Dr. Luc Indestege reeds vroeger heeft aangestipt, uitdrukkelijk op de Moria wordt gewezen en een pleidooi gehouden

(16) Vgl. Dr. L.M. Van Dis, *Reformatiorische Rederijkersspelen uit de eerste helft van de Zestiende Eeuw*, Haarlem, 1937, bl. 29.

(17) Vgl. *Leuvense Bijdragen*, IV, bl. 327-330 (Refereyn XXXV).

(18) Vgl. de vertaling van Mr. Dr. J.B. Kan, Antwerpen, 1945, bl. 50, 87, 130, 151-152. — De harpspelende ezels komt trouwens op de toenmalige koorgestoelten ook voor (l'Ana qui lyre), vgl. Dr. P.H. Van Moerkerken Jr., *De satire in de Nederlandsche Kunst der Middeleeuwen*, Amsterdam, 1904, bl. 189.

voor het behoud van de dwaasheid als het onmisbare levensel-
ment¹⁹ :

O moria seer hoghe vernaemt
waeromme draecht morus syn blesse naect
En de keye bedect tsamen aen thoot versaemt
daer syn veel redene daer elc nae haect

.....
Die keye verborghen sal bat gedijen
dan bloot gelyck die rape moet
Want waer hy bloot men souden wt snijen
en waer hy uwte ten waer niet goet
Want half sot half vroet wel leven doet
dwelc doit die keye...

Het losveren in een sfeer van spel, eigen aan Erasmus' « Lof der
Zothed », is eveneens kenmerkend voor menig refrein, zoals bij
Jan van Doesborch²⁰ :

Dlachen doet elcx herte verlichten

Verscheidene gedichten voorgedragen op het refreinfest van
1539 te Gent verraden een zelfde geest, doch hierover handelen
we verder waar we refreinen en spelen van 1539 samen bespreken.

Zijn in Wouter Verhee's « Referein int Sot tot Loff der Tande-
loosen Sotheyt »²¹ de woorden « Loff der ...Sotheyt » niet op-
vallend ? Het gedicht zelf doet verder in meer dan één opzicht
aan Erasmus denken. Juist zoals in de voorrede van de « Laus »
de auteur dit werk als een luchtige scherts voorstelt, vernemen we
hier, bij de aanvang, een niet ongelijkaardige klank :

Soetelijck sot sijn en jocken sonder seer doen
cant ook yemant laecken, die leeft by sinnen ?

De verpersoonlijkte zothed vinden we bij W. Verhee eveneens
terug :

ick denck wel neen / dus wilt u te meer spoen
om hier t'anschouwen der vrolijcker Godinnen

(19) Vgl. Dr. Luc Indesteghe, *Rondom Erasmus' Lof der Zothed*², Antwerpen, 1942, bl. 26.

(20) Vgl. Dr. C. Kruyskamp, *De Refereinenbundel van Jan van Doesborch*, Leiden, 1940, II, bl. 206-208.

(21) Uitgegeven door G. Kalff in *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, V, (1885), bl. 166-168.

sotheyts lachelijck wesen drollich om minnen
 in al haer kinderen sonder eynd off ghetal,
 die oock noch daghelijcx kindtskinderen ghewinnen,
 welck hert van binnen is sonder roet oft gal,
 van soeter natueren recht simpel en mal,
 nyemant schadelijck in al haer bestieren.
 Seght : soudmen dese Godinne niet over al
 in allen geval naerstich eeren en vieren
 want soet sottelijck lachen is al haer regieren;
 maer in geender manieren soo laet u becooren,
 van gecken die trecken een cap over d'ooren

en zoals Erasmus heeft hij het over de afstamming van de Zotheid :

Hooch van geslacht, eedel van gebroet en stam is
 .....
 dese Godinne...

In het refrein ter ere van «Sinte Aelwaer»²² wordt de verpersoonlijkte Twistzucht geprezen. De stok luidt : «Lof grote santinne Aelwaria ! ». Net als de «zothheid» komt ze in alle standen, in de ganse samenleving voor :

Gheestelick waerlick comt al ghelijcke,
 Om te versoecken groote santinne,
 Een patroenerse van arm ende rijcke,
 Edel, onedel, twaer tot uwer gewinne
 Sinte Aelwaer heet sy, verstaet wel den sinne,
 Dus brengt haer wt minne u offerhande !
 Want si heeft gheregtneert van swerelts beghinne,
 Oost, west, suyt, noorden, in alle landen;
 Daerder twe vergadert zijn, (opent u verstanden)
 Daer is si int middel, soot heeft ghebleken.

In de bundel refreinen, meer in het bijzonder in de refreinen int sotte die men op het grootse rederijkersfeest te Rotterdam in 1561 kon beluisteren, treffen we menig trekje aan dat aan de Rotterdammer herinnert. Deze wordt bovendien in het «Refereyn van Gouda»²³ uitdrukkelijk vernoemd :

(22) Uitgegeven door J. Bolte, *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, XIV (1895), bl. 130-133.

(23) Vgl. *Drijderley Refereynen ghepronuncieert opte Rhetorijck-feest der blauwve Acoleyen van Rotterdam*. 1561. Tot Antwerpen, Op de Camerpoort brugghe/inden gulden Enghel/by M/Willem Silvius/Drucker der Con. Mat. An. MDLXIII, ff. 33r-33v.

Erasmus heeft die sotten seer wel ghenoteert ia gheglorificeert
haer groote vrome ende heerlijcke daden...

en verder, in de slotstrofe, luidt het :

O Prince sonder eyndt is der sotten ghetal
gheen berch of dal
soo groot oft cleyn, sy en sijnder wel te vinden...

Het « Refereyn van d'oude Camer van Haerlem »²⁴ brengt een
gevarieerde en schilderachtige uitbeelding van de menselijke dwaas-
heid :

Daer sijn sommige sotten die en houwen geen maet
sy ghaen ghecleet verre boven haren staet
men can t'hans die knecht nau buyten sijnen heer
een slecht priester is ghecleet als een prelaet
gheestelijck, weerlijck mijn reden vaet
zij scheeren het gecksken bey nu even seer
en sy duncken dat het haer lieden is eer
als sy moghen bragheren alsomen siet...

.....
Noch zijnder sotten met groote hopen
die teghen een hoochtijt te borch copen
Sijdt en Fluweel ende oock wollen laken
en zy en connen haer selven niet bedropen
ende hebbent wel soo seer opgheschopen
met dat zy die cleeren soo costelijck deden maken
en over die hoochtijt verstaet dese saken
gheven sij die weder min dan om half ghelt
souden dese niet ghemackelijck aen een Cap gheraken ?
Sij zijnder gheheel aen en wel toe ghestelt
dese steken in die Cap van onder tot booven
en zij staen na die Cap met louter ghewelt...

Uit het Refereyn van Delft²⁵ spreekt een gelijkaardig levens-
inzicht :

Men plach te segghen in voorleden jaren
datter meer cappen dan sotten waren
maer deurt openbaren, tot elcker spatie
soo sietmen vermeerden der sotten scharen
zij vermenichfuldighen bij even by paren
dus zij vergaren een groote generatie
die sommige schijnen haer presentatie

(24) *ibid.*, ff. 38v-39r.

(25) *ibid.*, ff. 41v-42v.

mannen van statie, als zij niet en spreken
 maer wanneer men hoort haer pronuntiatie
 wt haer relatie, vint ghy een teken
 datter niet dan sotheden in en steken
 tis dickwils ghebleken tot veel woorden zy wennen
 wt haer woorden wort haer sotheyt bekeken

In de stok van het volgende gedicht, het « Refereyn van Schiedam »²⁶, treft dezelfde ironiserende wijsheid :

— — — — — gheen sotter dan een
 Die alle man raedt gheeft, ende hem selven gheen

Jan Van den Berghe doet ons op zijn beurt in « Het Leenhof der Ghilden »²⁷ aan Erasmus' meesterwerk denken. De rederijker J. Fruytiers, die de publicatie van dat gedicht heeft verzorgd, wijst in het woord vooraf erop, dat de auteur van « Het Leenhof » Erasmus' « Moriae Encomium » heeft nagevolgd :

Erasmus wiens Moria dese volcht rustich

De berijmde inleiding van J. Fruytiers, blijkbaar zelf een erasmicus, verkondigt grotendeels dezelfde ideeën als het inleidend proza, dat Erasmus aan zijn « Lof der Zotheid » liet voorafgaan. Allebei getuigen daar immers : niemand wordt met naam gehekeld; de bedoeling van de gisping is algemene vermaning en heilzame lering voor iedereen, voorgesteld op een vermakelijke en geenszins kwetsende wijze; aan een vernuftig schrijver heeft men steeds de grootste vrijheid gelaten om straffeloos en geestig de spot te drijven met het dagelijks leven van de mensen. Verder komen in de twee voorreden tal van klassieke namen voor zoals Homerus, Lukianus en Democritus.

J. Fruytiers huldigt omtrent het gedicht van J. Van den Berghe dezelfde nuttigheidsopvatting waarvoor ook Erasmus in zijn woord vooraf een lans breekt. Hij doet het echter op een wijze die aantoonst dat hij een rederijker was :

Tboerden brengt nutticheyt, daert duecht helpt verciere
 terwijl Erasmus alleen even op het nut van zijn spotrede voor de ganse samenleving wijst. Beide inleidingen vertonen echter een verschillend karakter : die van Fruytiers heeft hoofdzakelijk een publiciteitswaarde; bij Erasmus is het echter een handig en om-

(26) *ibid.*, ff. 42v-43v.

(27) Vgl. Dr. G. Degroote, *Jan Vandenberghe, Erasmiaanse Geest en zijn « Leenhof der Ghilden »* in *Album Prof. Dr. Fr. Baur*, 1946, I, bl. 165-175. De tekst van het gedicht werd uitgegeven door Dr. C. Kruyskamp, *Dichten en Spelen van Jan van den Berghe*, Antwerpen, 1950, bl. 5 vlgg.

zichtig motiveren van zijn weloverwogen reactie op zijn tijd en omgeving, die door de diepere gemoedsbeweging van een fijnzinnig kunstenaar is gedragen.

J. Van den Berghe stelt « Het Leenhof » als een « ghexcluchte » voor, waarin hij allerhande menselijke gebreken en ondeugden uitbeeldt, ja zelfs in raak getekende figuren de revue laat passeren. Hij gaat uit van het beginsel dat « elck totten oren in dydelheyt steckt ». Deze vaak luimige, ook wel eens scherpe hekeling laat een ironische mensenkennis vermoeden, die J. Fruytiers ongetwijfeld ertoe bracht van navolging van de Moria te gewagen. Dit betekent natuurlijk niet dat Jan Van den Berghe zijn allegorisch « Keyserijck » even elegant-spottend als Erasmus zijn stultitia met verschuivende betekenissen heeft weten te omspelen. De vermelding in het begin van het gedicht van de « bierschole », de kroeg waar hij zijn stof zal behandelen (of als de plaats waardoor hij zich geïnspireerd voelde ?), alsook de vrij omslachtige uitbeelding van zijn « Keyserijck machtich » mag wellicht vanwege de auteur tevens als een vrij gelukkig middel beschouwd worden om de scherpe zijden van zijn kritiek wat af te ronden. Was dit wellicht ingegeven, zoals bij Erasmus, die zijn spotrede in de mond van een vrouw legde, door de overweging dat op die wijze het persoonlijk optreden van de schrijver en zijn soms al te directe uitspraken zouden verdoezeld en de eventueel minder gewenste reacties vanwege sommigen onder de toenmalige lezers zouden voorkomen worden ? Kan ook de voorstelling van geheel zijn stuk als een « ghexcluchte » in datzelfde verband niet gezien ? Daarbij komt nog een zekere neiging om zijn werk « en bagatelle » te behandelen, « daer men meer om sal lachen dan kijven ».

Welke lezer zou zich derhalve, na zoveel voorzorgen, nog ergeren aan de vaak ongedwongen loslippigheid waarmee Jan zijn spot tegen het onvolmaakte van zijn tijd richtte ? Zoals we reeds schreven, kan de voorzichtige Erasmus hem hierin een voorbeeld geweest zijn, terwijl anderzijds het verhelen van satirische bedoelingen achter een schijnbaar onschuldig uitzicht, zeker in gewesten, waar de vernuftige en sluwe volksgeest een Reinaert heeft voortgebracht, geen ongewoon verschijnsel is.

Zonder letterlijke overeenkomsten met of directe invloed van de « Stultitiae Laus » te vertonen, schijnt de ironische levenskennis van J. Van den Berghes « ghexcluchte » niet vreemd gebleven te zijn aan de kritische geest van Erasmus' beroemdste werk. Deze kan voor de rederijker een prikkel geweest zijn om op een hem eigen manier een satire op zijn tijd en omgeving te schrijven. In deze zin is dan ook de vaststelling van J. Fruytiers betreffende Jans

navolging van de Moria op te vatten en is deze rederijker een erasmiaanse geest. In de refreinen en spelen, die op zijn naam staan en waarop we verder terugkomen, lijkt hij dat overigens ook te zijn.

Synthetische belichting van het leven vanuit een bepaald kernpunt, tevens in de vorm van een rede, is kenschetsend voor het door J. Fr. Willems gepubliceerde fragment naar een 16de-eeuws handschrift, waarin « Abuys » optreedt « gelijc een coninc met een croone op thoof » en o.m. het volgende zegt :

Heet ic niet Abuys,
Die menighen gheerne verheffe oft t'onder stake ?
Weet ghy niet dat ich ter weerelt wonder make ?
Waer goet recht faelt ofte claudiceert,
Dat wert by my, Abuuse, ghereveleert.
Abuys is voor recht by my ghelooft.

.....
Verkeer ic niet in paleysen van keyzers en coninghen
Pausen, graven, ende princelicke baroenen,
Die ic al regiere met mijnen sermoenen ?
Ic doe tribuyt gheven, mits mijnen loosen wercken;
Ic vercoope digniteyten; ic verschatte die kercken;
Ic recommandere de looftuytes vol erreurs.
Priesters sonder baert makic pasteurs;
De minste gheleerde gheef ic de beste beneficien ²⁸

In het « Bruiloft-Tafelspel » van « Een Marot » dat opgevoerd werd « op de feeste der Rhetorisynen tot Dieste, 1541, tot wellecomme den 1en Augusto als wesende daechs nae die compste der Rhetorisijnen » wordt de zotheid, in de vorm van een bruiloft, als algemeen menselijk voorgesteld :

Die Hertoch van Mal heeft sijn soon uitgegeven,
Aen Dwaeseg die gryffyn, seer hooch verheven,
Sy heeft veel nichten en neven in deese landouwen,
Groote personages ende veel eedele vrouwen,
Die sullen gaen te trowen al met die bruyt,
Van Oost, van West, van Noort, van Suyt,
Daer en sal niemant uyt sijn gesondert;
Want daer sullender veel weesen, u niet en verwondert,

.....
Geen vreemde luyden en sullen daer wesen;
Want in alle landen, hoort toch nae deesen,

(28) *Belgisch Museum*, VI, bl. 327-331.

Heeft die bruydegom ende die bruyt gepreessen nichten en
neven;
Ghy wert hertelick genoot van die bruydegom verheven,
Vreucht sal daer werden bedreven van gecken en cayen...²⁹

In « Een nyeu nyen liedeken », dat voorkomt in het door H. von Fallersleben gepubliceerde « Antwerpener Liederbuch vom Jahre 1544 » wordt de lof verkondigd van « myn heer van keyenborch » — of het van de hand van een rederijker is, weten we niet; het heeft in elk geval iets van de geest der reeds beschreven refreinen — symbool van de overal verbreide « sotheyt » :

Wy groeten myn heer, met grooter eer,
Van Keyenborch verheven
Sonder yet meer, wi groeten hem seer !
God laet hem langhe leven !
Van ons geslacht so isser veel,
Men canse niet ghetellen,
Wat batet dat ict swijch oft heel :
Wi zijn bestroeyt met dat tuylsche meel,
Wi draghen cappen met bellen.

.....
Waer vintmen meerder dwasen ?
Onse sotheyt is so groot,
Si blijft ons bi tot inder doot.

.....
Waer ghi gaet oft waer ghi loopt,
Ghi vinter sotten opgehoopt...³⁰

Door zijn onzin herinnert het gedicht van Lucas d'Heere « Vanden Hane op den Esel, an Jonck. David Hamelius, Hooghballiu van Pamele, anno 1559 » aan het irrationalisme van de Moria. Hoe zeer daarenboven Erasmus' schroom voor de absolute bevestiging aan de rederijkers bekend was, blijkt uit het getuigenis dat L. d'Heere er neerschreef :

Want Erasmus niet altijd en verclaerde
D'uyterste ghevoelen van zijnen gheloove³¹

(29) Vgl. J. van Vloten, *Het Nederlandsche Kluchtspel van de 14e tot de 18e eeuw*, Haarlem (1877), tweede vermeerderde druk, I, bl. 187-190.

(30) *Horae Belgicae*, Hannover, 1855, XI, nr. CLXIX.

(31) Vgl. *Den hof en boomgaard der poësiën, inhoudende menigherley soorten en van poëtijckelicke blommen : dat is divoersche materien, gheestelicke amoureuse, boertighe & c. oock divoersche schoon sententien, inventien ende manieren van dichtten, naer d'exempelen der Griecsche, Latijnsche en Fransoische poëten, en in summa alzucx dat eenyghelick daer yet in vinden zal dat hem dient, oft behaeghd* / Autheur Lucas d'Heere ; schilder van Ghend / Toutste is 'tbeste / Paey is goedt.

Te Ghendt, By Ghileyn Manilius, ghezwoeren drucker, wonende by de vijf helmen, op de cooren Leye. Anno MDLXV. Met privilegie voor drie jaren, bl. 90-91.

In de proloog van « T'vijfste Spel, van die Wercken der Bermherticheyt »³² van omstreeks 1591, die overigens losstaat van het stuk zelf, treden op : Sotheyt als een Sot, Wijsheyt als een Doctoer en Bekender der Wijsheyt. We vernemen er dat Sotheyt, zelfs wanneer ze Wijsheys kleren aan heeft, makkelijk te herkennen is. Dit is al dadelijk te merken waar Sotheyt graag wil geprezen worden en Wijsheyt op aarde geen lof begeert. Ook op die wijze wordt de macht van de zothed beklemtoond.

De narren of zotten behoorden, we zegden het reeds, tot het schilderachtig volksleven der 16de eeuw. Ofschoon ons niet veel van hun bonte vermakelijkheden is overgebleven, weten we toch dat te Brussel, in 1561 het achtdaagse zottenfeest werd ingericht door Jan Colyns, bijgenaamd *Oomken*. Dat staat bekend onder de naam van *Oomkens feeste vanden sotten*³³.

Waar in dat feest geen afspiegeling van erasmiaanse verschijnselen te vinden is, zijn met de rhetorische wedstrijd, die in mei 1596 te Leiden werd gehouden, wel enige elementen verweven die aan de humanist doen denken. Zo hebben de onderscheiden kamer-narren zich niet minder ingespannen dan de ernstige mercurialisten om die festiviteit met elke mogelijke luister te omgeven. De bekende zot, Piero, van de Witte Acoleyen, de inrichtende kamer, had persoonlijk in een berijmd epistel, zijn confreres tot de wedstrijd opgeroepen. De « chaerte » was versierd met een embleem, dat de aardbol voorstelde omspannen met een narrenkap en met daarboven de woorden : « Nosce te ipsum ». Een stultitiae laus samengedrongen in één scherpgesneden prentje!³⁴ Ook in de « Handelingen » van de narren op het Leidse feest komt het thema van de macht en de alomtegenwoordigheid van de narrenkap voortdurend voor. De zot van de Haarlemse kamer droeg een refrain voor op de stok: « Behooren sy niet te dragen cappen met bellen ? ». Dit was een oratorische vraag waarmee hij talrijke « ongecapte dooren » een plaats in het grote narrengild aanwees. De zot van de Jonge Camer Liefd had het krachtigst zijn geringe waardering voor ernst en wijsheid uitgedrukt in de woorden :

Men siet sonder spot hier menigen sot
Al ongecapt...

(32) Vgl. Dr. E. Ellerbroek-Fortuin, *Amsterdamse Rederijersspelen in de Zestiende Eeuw*, Groningen, 1937, bl. 69-70.

(33) Vgl. de beschrijving van dit feest door Dr. W. Van Eeghem, *Rhetores Bruxellenses* in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 1936 (XV), bl. 74-77.

(34) Vgl. L. Prinsen, J.L.Z., *De Nederlandsche Renaissance-dichter Jan Van Houli*, Amsterdam, 1907, bl. 2 ; ook zijn bijdrage in *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 1916 (XXXV), bl. 294.

Er moge hier enige overeenkomst doorschemeren met vooral Duitse narrenliteratuur, die, sedert het verschijnen van S. Brants' Narrenschip in onze gewesten geen onbekende was³⁵, toch is ongetwijfeld het schitterend model van Erasmus' lofzang op de eeuwige dwaasheid van de mensheid aan dat alles evenmin vreemd.

In Rotterdam hebben de rijmende gezellen blijkbaar zeer lang en levendig de herinnering bewaard aan de man, die zich steeds Roterodamus heeft genoemd. Ze toonden zich immers op de rhetorische festiviteit, die in 1598 in hun eigen stad plaatsgreep, weer door Erasmus geïnspireerd. Ofschoon zij zich niet in de sfeer van de « Zotheid » bewogen, halen wij hier toch hun opdracht aan, omdat J. Van Hout, die we in deze gedachtenontwikkeling behandelen, uitdrukkelijk bij dat feest van 1598 aansluit. Ze schreven in de bedoelde opdracht over Erasmus het volgende: « Also onsen hooggeleerden ende wijtvermaerden Doctor Erasmus — in zijn Adagia de daden ende 't lof der Bataviërs beschreven ende niet sonder redene verre boven de Romeynen gepresen heeft, soo heeftt ons oock (tot confirmatij van de schriften Erasmi) goet ende na den tegenwoordighen stant deses lant niet onbequaem ghedocht, een politieke vraghe, reghel ende Liedeken den const lievenden voor te stellen :

Waer in ons daden boven de Romeynsche syn te prysen ?

Twelck bij den comparanten (als die nu noch veel meerder stof ende materij daertoe hadden als Erasmus t'zijnen tijde wel dede) soo clærlick met levendighe (noch versch in memorij zynde) exempelen bewesen ende beweert is, dat alle vrome patrioten moeten bekennen en seggen :

Al sulcke Bataviërs overtreffen d'oude Romeynen.

Deze Rotterdamse rederijkersmanifestatie stond bijgevolg in het teken van Erasmus, vermits de prijsvraag rechtstreeks aan hem was ontleend. In de « chaerte » treffen niet alleen de fiere en lovende termen: « onsen hooggeleerden ende wijtvermaerden Doctor Erasmus ». Ze verraadt immers ook enige kennis van het œuvre van de meester: de « Adagia », en zijn naam — herhaaldelijk vernoemd — bekleedt er een opvallend centrale plaats.

Aldus zien we in de Rotterdamse rederijkersfeesten van 1561 en 1598 een erasmiaanse continuïteit, in dit laatste evenwel nog enigszins verdiept.

(35) Vgl. A.G.C. de Vries, *De Nederlandsche Emblemata*, Amsterdam, 1899, bl. 12-13.

Het lijdt geen twijfel, dat de feestelijkheden van 1598, waarvan de « stichtelycke Recreatie » in 1599 te Leiden door Henrick Haestens werd uitgegeven, evenals het voorbeeld van de « Stultitiae Laus » de Leidse stadssecretaris, J. Van Hout, ertoe hebben bewogen in 1599 een eigen en vrij zonderlinge « Lof der Zotheid » samen te stellen : een uitvoerig rijmwerk waarin het kernwoord *kap* een grote rol vervult. De algemeenheid van de menselijke dwaasheid wil hij ons aantonen door het feit dat het element *kap* in massa's woorden min of meer duidelijk te horen is. Hij heeft hiervoor de vrij karakteristieke naam gekozen : « Magasin om te schrijven houbollogie voorde cap. Dat men de cap veracht en es niet te lyen ? »³⁶.

Hij heeft het o.m. over de Rotterdamse feestelijkheden van 1598 en over Rotterdam zelf vanwaar, zegt hij, naast Erasmus, « meenich spotter » gekomen is :

Ten es niet lang geleen, dat binnen tHollants Rotterdam,
Van waer, benefens Raesmuys, meenich aerdich spotter
quam,
Wierd gesolemniseert kappittel generael,
Elc schicte hem by den bac...³⁷

J. Van Hout behoort in onze literatuur tot de traditionele ver-
tegenwoordigers van de renaissance. In dit dichtstuk mogen enige
historische en literaire kennis, een paar min of meer komische aan-
roepingen van de Muzen, zelfs de gedachte een « Lof » te schrijven,
aan die stroming herinneren, eigenlijk heeft de renaissancegeest hier
maar weinig gewerkt. Zijn « houbollogie » lijkt nog rhetoricaal van
uitwerking, zodat ze wel degelijk in de lijn van de erasmianiserende
kunstbroeders valt.

Wat de uitbeelding betreft van de wereldbol, omspannen met
narrenkap : is dat niet een treffende samenvatting aan het einde
van een eeuw, die met « Moria » was ingezet ? Voelt men achter
dat sprekend symbool niet het vrij duidelijk samenklinken van de
rinkelende zotskap der grote volksfeesten en van de lach der in de
dwingende macht van de Moria gelovende rederijker ?

Al die voorstellingen : de narrenkap boven de aardbol met de
socratische spreuk : « Nosce te ipsum », de « ongecapte dooren », de
kap als centraal gegeven in J. Van Houts « Magasin », het « dragen
van cappen met bellen » zijn tenslotte niets anders dan zovele spie-
gels die het beeld van de overal verbreide stultitia weerkaatsen.

(36) Vgl. L. Prinsen, J.L.Z., aangeh. bijdrage, bl. 295.

(37) Vgl. L. Prinsen, J.L.Z., aangeh. bijdrage, bl. 298.

Uitdrukkelijk werden ook bepaalde volksdevoties in de Lof der Zotheid gehemeld. J.J. Mak wees terecht op een opvallende overeenstemming in dat opzicht tussen Erasmus' Stultitia en het « Refereyn van het Evangelie vanden Spinrocken ». Hij getuigde zelfs van dat refrein dat het « zeer duidelijk de invloed verraadt van de Lof der Zotheid »³⁸.

Erasmus heeft het nl. over « diegenen die tot de wel dwaze maar toch behagelijke overtuiging zijn gekomen, dat, als zij maar het een of andere beeld, van hout of geschilderd, van de Polyphemus Christophorus zien, zij op die dag niet zullen omkomen, of, dat wie een beeld van Ste Barbara met bepaalde woorden groet, ongedeerd uit de strijd zal terugkeren, of als iemand zich op bepaalde dagen met bepaalde kaarsjes en schietgebeden tot St. Erasmus wendt, hij binnenkort rijk zal worden... »³⁹.

In het « ghenoechlic Refereyn van het Evangelie vanden Spinrocken » vinden we dit als volgt berijmd :

Daer zijnder diese oock gheckelic laten vliegghen,
Die S. Barbara met vasten en vieren gaen bedincken,
Dan segghen sy noch die met soete treken,
Op zekere daghen twee oft drie kaerskens schincken,
Zinte Erasmus, en die voor sijn beeld ontsteken,
En zeggen, van al 't Jaer en sal hy niet verdrincken
Die de Kersmis staende hout, en tkindeken gaet wiegen,
Een haestige dood en sal hem niet krincken,
Dat die dan rijck werden binnen luttel weken.
En die sinte Christoffel smorgens gaet sien
Zal dien dach niet sterven, tzy klercken oft Leken,
Maer hy sal alle ongeluc wel ontvlien⁴⁰.

Volgens G. Brom zinspeelt « het Evangelie vande Spinrocken » op een boek van 1520, waarin allerlei bijgelovige verhalen als onzin belachelijk werden gemaakt⁴¹.

Het is niet onmogelijk dat deze opzet wellicht in zijn geheel mede door de « Stultitiae Laus » werd geïnspireerd.

Eindelijk kunnen we ons nog afvragen, vermits b.v. in J. Styevoorts refreinenbundel, reeds vóór 1524, evenals in het voorbericht bij J. Van den Berghes « Leenhof » de Moria vernoemd wordt; aangezien er rhetorische berijmingen van andere werken van de

(38) Vgl. J.J. Mak, *Vlaamse Volksdevoties in een Geuzenlied uit de 16e-eeuw in Volkskunde*, 47e jrg., Nieuwe Reeks 5e jrg., 1946, nr. 3, bl. 102.

(39) Vgl. de reeds aangehaalde vertaling van Mr. Dr. J.B. Kan, bl. 81-82.

(40) Vgl. *Veelderbande Geneuchlycke Dichten, Tafelspelen ende Refereynen*, Leiden, 1899, bl. 215.

(41) *Schilderkunst en Litteratuur in de 16e en 17e-eeuw*, Utrecht-Antwerpen, (Aula-Boeken, 2), 1957, bl. 42.

humanist, b.v. van bepaalde colloquia, in het Diets zijn overgebleven: hebben de 16de-eeuwse rederijderskringen ons geen enkele vertaling of bewerking van de « Stultitiae Laus » nagelaten ?

De oudste vertaling die we thans kennen, werd in 1560 door Willem Geillyaert te Embden gedrukt: « Dat Constelijck ende costelijck Boecxken, Moriae Encomion: Dat is een Lof der Sotheyt van Erasmo Roterodamo speelwijs beschreven: tot het verstant seer nuttelick ende te lesen lieffelijck »⁴².

In een voorrede, ondertekend met de initialen J.C., kondigt de onbekende vertaler aan dat Erasmus met zijn boekje voornamelijk op het oog heeft gehad: « onder het dechsel eener Sottinnen Redene de werelt voor te houden, hoe dul ende verdraeyt de selve sy, of by avonturen dat daer door yemant de ooghen mocht geopent worden, ende hem tot de wijsheydt Gods bekeeren ».

Het lag ongetwijfeld in de bedoeling van de auteur deze vrij nauwkeurige bewerking voor een ruim publiek toegankelijk te maken. Niet alleen de doorlopende bondige samenvattingen in de rand waren blijkbaar daarop gericht maar de talrijke, in kleiner letter, in de tekst ingeweven verklarende aantekeningen moesten de lectuur, inzonderheid voor niet-klassiek geschoolden aanzienlijk vergemakkelijken.

De toelichtingen waren ontleend aan de commentaar die Listrius bij de « Stultitiae Laus » schreef. Deze verscheen niet vóór 1515. Het overnemen van dergelijke aantekeningen droeg ertoe bij de gehele verdietsing in de sfeer van de populaire belangstelling te plaatsen. Deze prozavertaling, met de noten van Listrius, werd o.m. in 1582, 1584 en 1597 herdrukt en is, naar alle waarschijnlijkheid, niet van de hand van een rederijker.

We zijn er niet in geslaagd te ontdekken wie zich achter de initialen van de vertaler: J.G. verbergt. Prof. Dr. C.G.N. de Vooy wees erop, dat het onmogelijk de bekende J. Glazemaker kan zijn⁴³. Deze beginletters zijn ook niet overeen te brengen met die van de naam van de drukker zelf noch van Jan Utenhove, die door W. de Vreese, zonder nadere toelichting evenwel, als de mogelijke vervaardiger van de bewerking werd voorgesteld⁴⁴. W. de Vreese had wel gelijk waar hij het Zuidnederlands karakter van de overzetting beklemtoonde. De bewerker was mogelijk een naar het Noorden uitgeweken Zuidniederlander. Deze zou daar in

(42) Vgl. G. Degroote, *De « Moriae Encomion » in het Nederlands in De Nieuwe Taalgids*, 1950, bl. 104-114.

(43) Vgl. *De Populariteit van Erasmus' Lof der Zotheid in onze Zeventiende Eeuw in De Nieuwe Taalgids*, 41e jrg., 6e afl., bl. 269.

(44) Vgl. *Het Boek*, XXIV, bl. 87.

W. Geillyaert, die, nogmaals volgens W. de Vreese ⁴⁵, als de drukker der Vlamingen bekend stond, een uitgever gevonden hebben. Het zou echter niet hoeven te verwonderen, dat er in het Zuiden, vóór 1560 de een of andere al of niet clandestien gedrukte « Lof der Zotheid » of een vertaling in handschrift onder de mantel werd gecolporteed. De scherpe inquisitie heeft de Zuidnederlandse drukkers misschien de lust en... ook de mogelijkheid ontnomen om, langs de gewone weg, een vertaling onder het publiek te brengen.

Wellicht bedoelde Mr. Jacobus Scheltema de Geillyaert-vertaling waar hij het had over de « oudste Vlaamsche vertaling van de *Laus Stultitiae* uit den tijd van *Houwaert* en *Castelein* » ⁴⁶. Heeft Mr. J. Scheltema echter een andere bewerking, nl. van een 16de-eeuws rederijker op het oog gehad ?

We zouden geneigd zijn hierop bevestigend te antwoorden, indien we P.G. Witsen Geysbeek mogen geloven, waar hij in de inleiding tot zijn « Lof der Zotheid, ironisch-comisch Hekelschrift, door Desiderius Erasmus. Uit het Latijn vertaald door P.G. Witsen Geysbeek. Met aantekeningen van den vertaler » (Amsterdam, 1828) o.m. schreef : « Al vroeg voorzagen bij opvolging *Casteleyn*, *Houwaert*, *Westerbaen* (in dichtmaat) en *Hoogstraten* onzen landgenoten van vertalingen dezer luimige schertsrede, die, te zeer verouderd, thans geen lezer van eenigen smaak meer in handen neemt, maar liever, zoo hij het oorspronkelijke niet verstaat, een Fransche vertaling leest ». Hij heeft blijkbaar die vertalingen, ook die van *Casteleyn* en *Houwaert* gekend. Of heeft hij J. Scheltema, die hij in zijn inleiding meer dan eens aanhaalt, verkeerd begrepen, waar deze gewaagde van een overzetting van de « *Laus* » uit de tijd van *Houwaert* en *Castelein* » ? De stellige toon van P.G. Witsen schijnt deze onderstelling tegen te spreken. Wat er ook van zij, een verdietsing van de hand van M. de *Castelein*, J.B. *Houwaert* of van enig ander 16de-eeuws rhetorisijn hebben we nergens aangetroffen.

(45) Vgl. *l.c.*, bl. 87.

(46) Vgl. *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk, Amsterdam, 1819, II, 13e stuk, bl. 240-241.*

4. DE SPIEGELING VAN DE « COLLOQUIA »

De « Colloquia » van Erasmus sluiten aan bij de traditionele debatten der middeleeuwen, herinneren aan de toen in de Latijnse scholen zo druk onderwezen *ars disputandi*. Ze zijn ook, niet het minst de verschillende *Convivia*, met de Nederlandse tafelspelen verwant. De middelnederlandse letterkunde bezat reeds verscheidene, in dialoogvorm geschreven dicht- en prozawerken met een didactisch-moraliserend karakter. Om alleen maar te noemen: de «*Lucidarius*», Maerlants Martijnzangen, Boendale's «*Jans teestyen*» en de «*Melibeus*», de «*Disputacie van Rogiere ende van Janne*», «*Seneka leren*», de «*Dialogus of twisprake tusschen den wisen coninck Salomon ende Marcolphus*». De dialoogvorm werd in de 16de eeuw in vele Westeuropese landen beoefend, allereerst in Italië. Lucianus en Athenaeus, maar ook Augustinus waren de oudere en klassieke voorbeelden van deze stijlform. Het erasmiaanse colloquium is eigenlijk een moderne schepping.

De eerste colloquia, de «*Colloquiorum Formulae*», begon Erasmus reeds in 1497 te ontwerpen. Hij bedoelde ermee voor zijn jeugdige leerlingen Latijnse conversatieproeven te leveren. Naarmate zijn grootse levenstaak voor hem duidelijker werd: het herscheppen der theologie op de grondslag van betrouwbare uitgaven van de Griekse en Latijnse bronnen en van de gewijde teksten zelf, in hun oorspronkelijke en nauwkeurige vorm, bracht hij de colloquia niet langer als zuivere oefeningen in het Latijnse taalgebruik maar als eenvoudig-sobere samenspraken over allerlei onderwerpen van zedelijke, sociale of godsdienstige aard onder de aandacht van het publiek. Deze reeks van vinnige vertogen, die hij pas in 1533 voltooide, vormt een bonte «*revue*» van de eerste decennien der 16de eeuw. Ze opent bovendien een ruim perspectief op die tijd en in bepaalde opzichten op zijn eigen leven¹.

Hoeveel beeldende toneeltjes, fijne genrestukjes treffen ons thans nog niet al werden die vaak met meer picturaal-novellistisch dan zuiver dramatisch vermogen samengesteld. We denken hierbij weer aan de schilderkunst: wekken de gestalten uit de Samenspraken niet herhaaldelijk herinneringen op aan die uit de «*Optocht voor de Hooiwagen*» en aan andere volkstypen uit het werk van Jeroen Bosch? Ook «*Vrouw Vuilsause en Lippenloer*», het «*Land van Cocagne*», de «*Goudzoeker*», het «*Gevecht tusschen de Spaarpotten en de Geldkisten*» en de «*Moord der Onnozelen*» van

(1) Vgl. G. Degroote, *Erasmus en de Rederijkers van de XVIe Eeuw* in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, XXIX (1951), nr. 4, bl. 402.

P. Brueghel getuigen van een verwante visie met Erasmus' verontwaardigde of geestige hekeling in verscheidene Colloquia van de vuilheid van het volk, de overdaad, het bijgeloof, de ruwheid van het soldatenvolk, de geldzucht...².

Het lijkt geen twijfel, dat Erasmus' Colloquia tot de beste uitingen van het genre behoren. Het is immers bekend, hoe ze herhaaldelijk, soms kort na hun verschijnen, in verscheidene landen werden nagevolgd, vertaald en zelfs geplunderd. Vele dezer Samenspraken werden onder Karel V nu eens publiek, dan weer in het geheim verspreid en gelezen volgens de wisselvalligheid van de keizerlijke politiek tegenover Rome. Bepaalde auteurs, onder wie Rabelais, Montaigne, Molière en Sir W. Scott hebben zich met betrekking tot de Colloquia, in het een of ander opzicht aan de grote humanist verplicht gevoeld³.

Waar sommige Colloquia de rederijkers tot de meest onmiddellijke vorm van navolging: de vertaling, aangezet hebben, mogen we zeggen dat de uitstraling van die werken dan ook tastbaarder is na te gaan dan bepaalde geestes- en gevoelsaffiniteiten met de « Stultitiae Laus ».

Onder deze Colloquia komt de samenspraak « Uxor Mempsigamos » voor, waarmee « De Stove » van de Brusselse rederijker Jan van den Dale (tweede helft 15de eeuw - † 1522) veel gelijkenis vertoont. Prioriteit en crenologie, binnen het meer algemeen kader der oudere huwelijksliteratuur behandelden wij in onze uitgave der Gekende Werken van deze rederijker⁴.

« Uxor Mempsigamos » kan bondig als volgt samengevat worden: twee vrouwen voeren samen een gesprek over hun huwelijksleven. De ene — ze heet Xantippe — is zeer ongelukkig in haar huwelijk. Haar man is een dronkaard en vrouwenloper, met de begrijpelijke gevolgen: twist en ruzie thuis, vecht- en scheldpartijen, waarbij zij echter nooit het onderspit wil delven. De andere vrouw — haar naam is Eulalia — heeft het in het begin van haar huwelijk ook lastig gehad: haar man was ook een boemelaar, een dronkaard en gedroeg zich eveneens slecht met ander vrouwvolk. Doch met liefdevolle zachtheid heeft zij hem tot betere inzichten gebracht. Vrouwen moeten zich onderdanig tonen en dit deed zij ook. Haar echtgenoot begon zich beter te gedragen en thans is hij onberispelijk! Ze raadt Xantippe aan haar voorbeeld te volgen.

(2) Vgl. G. Degroote, *Erasmus' Colloquia in het Nederlands in Handelingen IV der Zuidnederl. Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1950, bl. 76 vlgg.

(3) Vgl. Pres. Smith, *A Key to the Colloquies of Erasmus*, Harvard Theological Studies, XIII; J. Huizinga, *De schrijver der Colloquia in De Gids*, 1936, bl. 27-40.

(4) Antwerpen, 1944, bl. 30 vlgg.

Na heel wat gekibbel laat Xantippe zich bepraten : zij zal het middel maar eens beproeven !

In het strofisch gedicht « De Stove » gaat het over het volgende : de dichter, op een mooie meimorgen aan het wandelen, voelt zich zwaarmoedig en vermoeid. Hij gaat in een stove (badhuis) om een verfrissend bad te nemen. Daar verneemt hij, achter een behangsel, een gesprek van twee vrouwen. Het boeit hem zo dat hij de meiden der badinrichting wegzendt om alleen en ongestoord te kunnen luisteren. Hij hoort dat de ene vrouw zeer ongelukkig is in haar huwelijk : haar man deugt helemaal niet, hij loopt andere vrouwen achterna, is aan de drank verslaafd, komt dronken thuis, maakt dan ruzie en ranselt haar af. Zij weert zich echter dapper doch het huwelijksleven is voor haar een hel en ze denkt er ernstig aan haar man te verlaten.

De andere vrouw heeft in het begin van haar huwelijk ook moeilijkheden gekend : haar man ging ook bij andere vrouwen, bedronk zich, maakte ruzie, maar zij heeft hem met begrijpende zachtheid tot betere gevoelens gebracht. En zij geeft haar vriendin deze raad : probeer het eens met zachtheid; de vrouw moet haar man onderdanig zijn en mag hem niet verlaten. Na veel tegenstribbelen stemt de ongelukkig-gehuwde vrouw erin toe deze raad te volgen. De dichter verlaat het badhuis om thuis al de wijsheid, die hij daar over het huwelijk heeft vernomen, neer te schrijven.

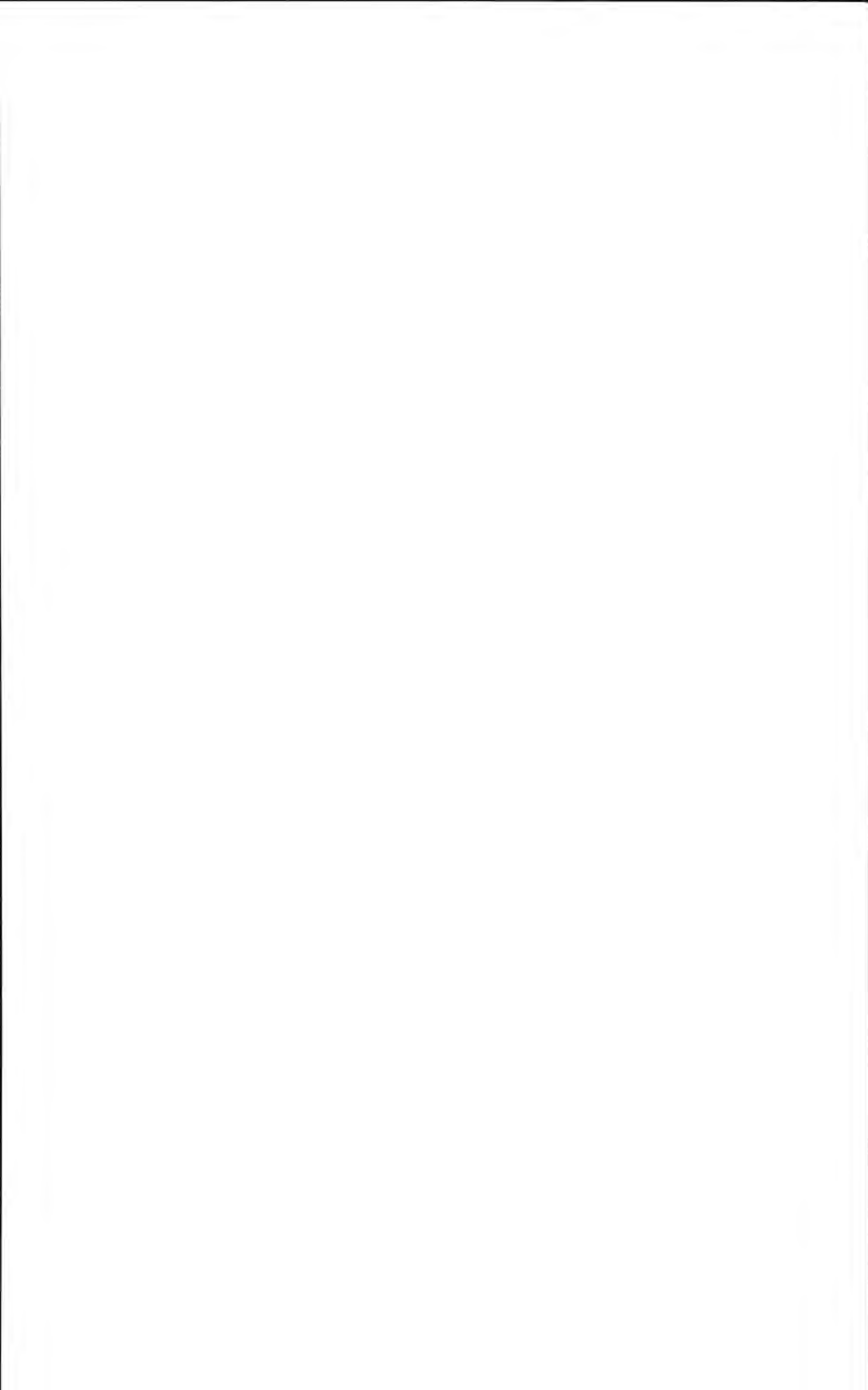
Bij Van den Dale wordt dus hetzelfde grondthema als bij Erasmus behandeld. De algemene gang van het betoog is in beide werken grotelijks dezelfde. In beide stukken bekeert de gelukkige vrouw haar gezellin, die een nieuw leven met haar man zal beproeven. In beide teksten komen veel parallelplaatsen voor.

Uit een grondige tekstvergelijking blijkt ⁵ dat « Uxor Mempsigamos » ouder is dan « De Stove » en dat de rhetorisijn, bij het vervaardigen van dit rijmwerk het erasmiaanse colloquium tot voorbeeld heeft genomen. « Uxor Mempsigamos » verscheen trouwens, volgens A. Hauffen ⁶, reeds in 1516 en komt chronologisch vóór « De Stove ».

De grondgedachte van « Uxor Mempsigamos » heeft deel uitgemaakt van Erasmus' sociaal-ethische overtuigingen. De humanist,

(5) Vgl. G. Degroote, *Jan van den Dale, Gekende Werken*, Antwerpen, 1944, bl. 34-37 ; vgl. ook nog een passus betreffende aanhalingen uit Paulus, die de prioriteit van « Uxor Mempsigamos » helpen aantonen : G. Degroote, *Erasmus en de Rederijkers uit de XVIe Eeuw, l.c.*, bl. 404, voetn. 1.

(6) Vgl. *Symbolae Pragenses, Festsgabe der deutschen Gesellschaft für Alterthums-kunde in Prag zur 42. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner*, Wien, Prag, Leipzig, 1893, S. 37 ; vgl. ook : Prof. Dr. H. De Vocht, *The Earliest English Translations of Erasmus Colloquia 1536-1566*, Louvain, 1928, p. XXVII ; Dr. Elisabeth Schneider, *Das Bild der Frau im Werk des Erasmus von Rotterdam* (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, Bd. 55), Basel und Stuttgart, 1955, S. 64-65.

Sommighe schoone
COLLOQVIEN,

Of
Clamen-spzekinghen/
wt Erasmo Rotterdamo:
zeer ghenuechlyc om lesen.

Clamen ghestelt ende oberghezet
door
M. Cornelis Crul, excellent Rethoricien.

Waer af ghy het inhoudt zult vinden
inde naestvolghende pagien.

TOT DELF,
Dooz Adriaen Gerrits/Boetverkooper
woonende aende Klooy-marct.
ANNO M.D.C.XI.

Titelblad van C. Cruls bewerking van Erasmus' Colloquia

die als intellectuele vagant uit Europese bronnen kon putten, gebruikte voor zijn « Uxor Mempsigamos » de zo zeer door hem vereerde Plutarchus. Hij bezorgde van hem talrijke vertalingen en uitgaven, nl. diens « Conjugalia Praecepta ». Deze komen voor in de « Moralia ». Erasmus had Plutarchus de filologische vriendelijkheid bewezen juist deze « Moralia » in 1509 uit te geven. Van deze editie getuigde R. Hirzel in zijn « Plutarch »: « So gilt die Herausgabe der Moralia als einer der grössten Dienste, die er (Erasmus) der Literatur geleistet hat »⁷.

Erasmus gebruikte verder gegevens, die aan te treffen zijn in een volksverhaal van de Wildfrau, dat voorkomt in « Le Ménagier de Paris »⁸.

We weten zelfs dat zijn betrekkingen met Thomas More de humanist enkele elementen voor zijn « Uxor Mempsigamos » hebben ingegeven. Kortom, Erasmus tekende dat colloquium op de ruime achtergrond van de humanistische en toen internationale huwelijksthematiek.

Dit colloquium was overigens in latere rederijerskringen evenmin onbekend. We onderstreepten elders de overeenkomstige trekken tussen de refreindichter van Rijnsburch, die deelnam aan het Rotterdamse rederijersfeest van 1561 en deze samenspraak. Het mag trouwens veilig aangenomen worden, dat deze poëet Erasmus kende, aangezien meer dan één deelnemer aan het Rotterdamse Refreinfest met diens werk, zoals we hierboven reeds vaststelden, blijkbaar goed vertrouwd was.

J.B. Houwaert (Brussel 1533-1599) vertoont in zijn « Pegasides Pleyn ende Lusthof der Maeghden »⁹ enige verwantschap met Plutarchus « Conjugalia Praecepta » en met « Uxor Mempsigamos ». Dit voornamelijk waar hij leert, dat onhebbelijke echtgenoten, zoals de « wilde dieren »: olifanten, stieren, leeuwen, tijgers... met dwingende zachtheid moeten behandeld worden; dat in het echtelijk bed niet mag getwist worden en waar hij een toespeling maakt op Venus' gordel en op Vulcanus. Deze elementen komen bij Plutarchus en bij Erasmus voor.

Onder de dichters en de geleerden die door Filips de Schone met de eregiften van het traditionele Bourgondische mecenaat werden onderscheiden, treffen we ook de namen van Erasmus en J. van den Dale aan¹⁰.

(7) Leipzig, 1912, bl. 52.

(8) Vgl. G. Degroote, *Echo's van Wildfrau-Geschiedenis en « Le Menagier de Paris »* in *De Nieuwe Taalgids*, 1949, bl. 250-254.

(9) Vgl. aangeh. bijdrage: *Echo's van Wildfrau-Geschiedenis...*, bl. 254.

(10) Nl. *Het vierthienste Boeck: Die ghetrouwicheyt van d'eerbaer ghehoude vrouwen*. Tot Leyden, 1608, bl. 141, 149, 151, 152.

We zien J. van den Dale aldus opgenomen in de kring der erasmianiserende rederijkers, als een der eersten die, zij het dan op vrij ruwe en volkse wijze, een stuk van de Rotterdammer heeft nagevolgd.

Met zijn « Sommighe schoone Colloqvien, oft Tsamen-sprekinghen / wt Erasmo Roterodamo: zeer ghenuechlijc om lesen »¹¹ doet J. van den Dales tijdgenoot, Cornelis Crul (ongeveer 1500 - † vóór 1550) zich als een zuiver erasmiaan voor.

Deze Nederlandse bewerkingen in verzen der colloquia: « Funus », « Absurda », « Exequiae Seraphicae » en een gelijkaardige omwerking tot « esbatement » van « Hippoplanus » worden ingeleid met de berijmde « inhoud des(es) Boecx » die bestaat uit een bondige samenvatting van elke verdietsing, die C. Crul heeft voltooid. Hetzelfde voorbericht kondigt tevens aan dat het laatste stuk uit de verzameling: « Van eenen Dronckaert » niet uit Erasmus vertaald werd — we laten het hier bijgevolg buiten beschouwing — maar een oorspronkelijke schepping van Crul is.

De voorrede, waarschijnlijk door de uitgever zelf vervaardigd, is aldus ondertekend: « D'eynde is de doot ». De bewerkingen zelf zijn aan het slot telkens voorzien van C. Cruls devies: « Niet meer zoo Crul » — Dezelfde ondertekening komt voor bij andere gedichten van hem zoals: « Mont Toe, Borse Toe ».

Deze berijmingen zijn nog niet in een moderne uitgave verschenen. Ze zijn, inzonderheid wat « Funus » en « Exequiae » betreft, bijzonder tekenend voor de geestesgesteldheid in de toenmalige rederijkerskringen. We veroorloven ons derhalve enige uitvoerigheid bij het weergeven van de inhoud van deze samenspraken.

In het eerste: « Colloquie Funus ghenaeamt, Dat is: het Lijck » treffen we dezelfde uiteenzetting als bij Erasmus aan. Twee vrienden, Marcolphus en Phedrus, worden er getekend. Deze laatste verhaalt het overlijden van G. Balearicus, een rijke legerbevelhebber, die zijn bezittingen niet op een eerlijke wijze had verworven. Eerst heeft hij het even over de twistende geneesheren, die het niet eens zijn over de ware aard van de ziekte. Om het geschil te beslechten laten zij door de echtgenote haar zieke man vragen of hij het goedvindt, dat de dokters na zijn dood een voor hem « eer-

(11) *tsamenghestelt ende overghezet door M. Cornelis Crul, excellent Rethoricien.* Delf Adriaen Gerritsz., 1611, 112 blz. Antwerpen, Stedelijke Bibliotheek; Rotterdam, Gemeentebibliotheek (Alleen het eerste boekje werd beschreven in *Biblioth. Belgica*, 1e reeks, dl. 7 nr. C5 en 2e reeks dl. 10 nr. E756). Over *De Colloquien van Cornelis Crul* schreef Dr. F.K.H. Kossmann een belangwekkende bijdrage in *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, LXIII (1944), bl. 182-197. Onze studie geschiedde op de teksten van het Antwerpse exemplaar, dat ons welwillend in bruikleen door de heer Ger Schmook werd toegezonden, en waaraan ook de aanhalingen ontleend werden.

volle sectie op zijn lijk zouden uitoefenen ». Dit is blijkbaar een satire op de onkunde van de geneesheren. Belangrijker is de tekening van een groep monniken van de vier bedelorden en de pastoor van de parochie waartoe Balearicus behoort. Deze laatste wil de stervende de H. Sacramenten toedienen. Maar de ontmoeting tussen de pastoor en de monniken ontaardt bijna in een gevecht.

C. Crul laat hen o.m. op de volgende wijze tegen de parochieherder van leer trekken :

Sy hieten hem eenen Ezel, rechte voort,
 Niet weerdich te zijn een Vercken behoedere.
 Ic, zeyde Vincentius, de Prekeren broedere,
 Ben Bacularius, die de Schriftueren verstaet,
 En haest toekomende een Licenciaet,
 Daer toe verwachtende eenen titel van fame,
 Om een Doctoer te zijne, groot van name :
 Wat wilt ghy u by ons ghelijcken ?
 Waer studeert ghy argumenteuse practijcken ?
 Ghy kont slechts wt d'Evangelie preken.
 Hoe zoudy wt halen de loose treken,
 En de verholentheyt der conscientie...

maar deze bijt duchtig van zich af :

Ghy timmert Palaysen en laet u eeren,
 U renten vermeeren, tot elcken tije,
 In allen u dinghen is ypocrisje,
 Der armer lieden sweet moet u nu voeden :
 Ghy zijt Wolven en wilt de schapen hoeden...

Wanneer de pastoor de ziekenkamer verlaten heeft, verschijnen enkele Kruisdragers en er volgt een nog heviger ruzie. Ze trekken zich echter maar terug nadat de Augustijnen, Franciscanen, Carmelieten en Dominicanen hen verweten hebben, dat ze het wagen te spreken van meer bedelorden dan er evangelisten zijn. Daarop vallen Franciscanen en Dominicanen hun bondgenoten aan met de beschuldiging dat ze geen ware bedelmonniken zijn.

Dit alles wordt « met vol orkest afgespeeld » zo dat de zieke om stilte laat verzoeken.

Eindelijk wordt zijn testament door de monniken zo opgesteld dat bijna al zijn bezittingen aan de geestelijke orden worden overgemaakt. Zijn weduwe en kinderen worden tevens gedwongen in het klooster te treden. Een pauselijke bul wordt bij de stervende voorgelezen. Hierin wordt volledige kwijtschelding van zijn zonden beloofd. Zijn onrechtmatig verkregen goederen worden tot

rechtvaardig bezit verklaard. Tenslotte wordt een mat op de grond opengespreid, die hier en daar met as wordt bestrooid terwijl de zieke erop wordt neergelegd. Over hem wordt de pij van een Franciscaan geschoven en de pauselijke bul naast hem gelegd.

Daarna beschrijft Erasmus het overlijden van Cornelius, een andere vriend van Phedrus. Die was in alle eenvoud en in vredige berusting gestorven. Aan de pastoor, die hem in zijn laatste ogenblikken bijstaat, zegt hij eenvoudig, en dit in scherp contrast tot wat in het vorig tafereel werd geschetst :

Hy zeyde : mijn Pastoor, laet datte al loopen,
 Weder veel kloeken luyen oft watmen hier ziet,
 Myn ziele en heves te quader niet,
 Maer zoudet erghernisse af komen met schanden,
 Dat stelle ic al tsamen in uwen handen,
 Doedy my een Misse, t'is meer dan ghenoech,
 Ten is myn meyninghe ooc, laet noch vroet,
 Dat ic yemants verdiensten wil berooven.
 Christus heeft voor my verdient, dats myn gelooven,
 Ooc en wil ic koopen niemands ghebedt,
 Op twee aflaits brieven is alle myn hope ghezet :
 Den eenen is den aflaet van al myn sonden,
 Den anderen is beseghelt met Christus wonden,
 Die ons kinderen maect van d'eeuwich rijc,
 Want ic dede my zelve groot onghelijc
 Dat ic metten ondancbaren knechte,
 Metten Heere zoude willen gaen int gherechte,
 In syn aenschijn en isser rechtveerdich gheene.
 Ic beroep my op syn barmherticheyt alleene,
 Die is onmetelijc ende voor elcken open.

Het verdient opmerking, dat we in de Spelen van Sinne, die te Gent in 1539 werden opgevoerd, vaak eenzelfde klank vernemen !
 Na een nobel afscheid van zijn vrouw is hij tot sterven bereid :

De Heere is alleen myn Beschermmer, voorwaer,
 Hem moet ic lof ende eere toezegghen.
 Doen ghinc hy syn handen op de borst legghen,
 En heeft syn ooghen ten Hemel gheslagghen:
 O Heere, zeyde hy, hebt aen my goet behagghen,
 Ghy, die my verlost hebt van tHelsche foreest,
 In uwen handen bevele ic mynen gheest...

Echt erasmiaans is het slot :

Phedrus :

Twaren beyde myn vrienden, die ic wel kende,
 Maer of ic niet recht en koste ghescheyden

Wie de beste ghestorven is van hun beyden,
Ghy die oprecht zijt, zullet rechtelijc uyten.

En Marcolphus antwoordt :

Zo willen wy 't dan daer mede sluyten,
Van my wordter namaels beter op bedacht.
Metter tijt worden alle zaken volbracht.

Opvallend is de doorlopend persoonlijke commentaar van Marcolphus bij het objectieve verhaal van Phedrus. Evenals bij Erasmus volgt aan het slot geen uitspraak, maar die wordt aan de lezer zelf overgelaten.

Het tweede colloquium draagt als titel: «Absurda. Dat is Vremdt bescheedt. Twee doove Personagien, wt Colloquia Erasmi Roterdami». De personen bij Erasmus zijn : Annius en Leucius; bij Crul : Anius en Lencius (1. Leucius); bij Erasmus is er sprake van het huwelijk van Pancratius en Albina, bij Crul wordt de eerste naam, indien geen drukfout, tot Lancras.

De inhoud is bij beiden dezelfde. Ieder van de twee doven volgt zijn eigen gedachtengang. Terwijl Annius het heeft over een bruiloft die Leucius heeft bijgewoond, verhaalt deze zijn lotgevallen gedurende een tocht op zee, vooral hoe zijn schip door een storm en door zeerovers werd overvallen... G. Kalff heeft in zijn « Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde » (II, bl. 508) reeds opgemerkt, dat in dit colloquium « woord en wederwoord op elkander sluiten als een tang op een varken : een genre, dat herinnert aan de samenspraken van Claes en Jan, van Aernout en de Meester, aan de leugenliederen en liederen van onmogelijke dingen ». We zouden er kunnen aan toevoegen : ook bepaalde leugenrefreinen waarover Dr. C. Kruyskamp (De Refreinenbundel van Jan van Doesborch, I, bl. LIX-LX) handelde, verraden een gelijkaardige voorliefde voor nonsens en speelsheid : b.v. het door Dr. C. Kruyskamp vermelde refrein CXXX met de beschrijving van een wonderlijk feest waar de afwezigen het vrolijkst meedoen, waar men botermelk uit lege kruiken drinkt en waar men « met caluwen hoofden seer rowgehaert » kan zijn.

Bijzonder treffend is het vast te stellen, dat Cruls bewerking van Erasmus' « Absurda », op weinig belangrijke verschillen na, hoofdzakelijk wat de spelling betreft, door J.B. Houwaert in zijn « Sommare beschrijvinghe vande triumphelijcke Incomst vanden doorluchtighen ende hooghgeboren Aerts-hertoge Matthias binnen die Princelijcke stadt van Brussele, in t' jaer ons Heeren M.D.LXXVIII. den xvij dach Januarii »¹², zonder nadere aanwijzing, werd over-

(12) Midtsgaders die tanneelen, poincten, figuren ende spectaculen, die inde voor-

genomen. Johan Baptist was op het gebied van ontleningen zonder vermelding van bron niet helemaal aan zijn proefstuk. Op te merken valt evenwel, dat hij in dat opzicht in zijn tijd niet alleen stond. Hierbij sluit enigszins het verschijnsel van de rhetorische « motievenkunst » aan, zoals we dat in verband met sommige Bourgondische rederijkers meenden te mogen noemen.

Eigenaardig is het in elk geval, dat Houwaert juist wat kennelijk het auteurschap van Crul aanwijst: diens zo gebruikelijke ondertekening, niet alleen onder al de « colloquien » doch ook onder verschillende andere gedichten, met de kenspreuk: *Niet meer zoo Crul*, bij de bewuste samenspraak heeft weggelaten. Van de titel: « Absurda. Dat is vremdt bescheedt... wt Colloquia Erasmi Roterdami » werd evenmin melding gemaakt. Dat staat ook in scherpe tegenstelling tot de latere editie van Cruls bewerkingen, in 1611, waar nauwkeurig én op het titelblad én bij drie van de vier dialogen afzonderlijk de herkomst uit de colloquia van Erasmus wordt aangestipt.

Aan welke bron werd de tekst van Crul, zoals die in Houwaerts verzameling is aan te treffen, ontleend? Het valt niet uit te maken of er toen een druk bestond van dat colloquium afzonderlijk of van al de verdietsingen van Crul samen. Het is ook mogelijk dat de versie bij Houwaert op een handschrift teruggaat. De juiste tekstoverleving betreffende de editie der « schoone colloquien » van 1611 kennen we evenmin.

Johan Baptist stelde Cruls dialoog in zijn bundel als een « farce » voor. Ze werd gedurende het feestmaal opgevoerd en heeft, in de opeenvolgende bonte vertoningen, de « triumphelijcke Incomst » met een komische noot besloten. Hieruit blijkt welke ruime waardering de luimige bewerking van Erasmus' « Absurda » door C. Crul in de 16de eeuw mocht vinden, zodat ze zelfs eervol werd uitgekozen om als tafelspel, tot vermaak van zulk een schitterend gezelschap als dat van Aartshertog Matthias, te dienen.

Was de keuze aan Houwaert zelf te danken of werd het stuk hem — die de algemene organisator van de « Incomste » was — door iemand anders voor opvoering voorgesteld of aanbevolen? Heeft Houwaert of iemand anders de voorstelling helpen voorbereiden? In hoever speelde achter deze keuze wellicht enige sympathie voor de grote Rotterdammer zelf? Dit blijven vooralsnog open vragen.

seyde incompste (ter eeren van sijne doorluchticheyt) zijn verthoont gheweest, met meer ander saken, die doen ter tijt gheschiet zijn. *Gheinventeert ende ghecomponeert deur* Jean Baptista Houwaert, Consiellier ende Meester vanden Rekeninghen ons Heeren des Coninckx in Brabant. T'Antwerpen, Ghedruct by Christoffel Plantijn, Drucker der Co. Matheyt, in t' ier M.DLXXIX.

Behalve deze tot op heden¹³ onbekende populariteit van Cruls bewerking uit Erasmus' oeuvre, namelijk in de vorm van een tafelspel, wordt hier tevens aangetoond, dat het veruit levendigste stuk uit de « Sommare beschrijvinghe... » niet op naam van Houwaert, zoals vroeger werd aangenomen, doch op die van Cornelis Crul dient gebracht. Het is bovendien de oudste uitgave, die we thans van deze verdietsing uit Erasmus door de Antwerpse « excellent Rethoricien » kennen.

De derde bewerking: « Dialogus van dry Personagien. Den Meester, den knecht, den Coopman ende synen vriendt. Wt Colloquie Erasmi ghenaeamt Hippoplanus, Dat is, Peert schalc oft Roskam » bevestigt de woorden van J. Huizinga waar deze schreef, dat in elke samenspraak, zelfs in de eerste, een schets zit voor een komedie, een novelle of een satire. Crul gewaagt zelf, in het sluitstuk van zijn omwerking, van een « esbatement » (v. 712) en van « ons spel » (v. 715). Dit is overigens een zelfstandig bijgevoegde « oorloftoespraak » tot het publiek in de trant die toen gebruikelijk was.

De personen, die bij Erasmus optreden, heten Aulus en Phaedrus. De gewoonlijk steeds vrolijke Phaedrus ziet er zeer ernstig uit. Hij vertelt Aulus, die ook reeds, naar hij zegt, het slachtoffer is geweest van de oneerlijkheid van paardenhandelaars, zijn ervaringen met een paardenkoopman. Onlangs moest hij, Phaedrus, een lange reis ondernemen. Hij kocht een paard van een koopman die hij vrij goed kende. Het dier scheen aanvankelijk buitengewoon op dreef, maar na anderhalf uur was het al zo moe dat het zelfs voor de scherpste aansporingen ongevoelig bleef. Hij stalde het bij een kennis en huurde een ander. Toen hij bij deze vriend terugkwam, vond hij het eerste paard flink uitgerust. Hij bracht dit naar de paardenhandelaar. Toen deze zag hoe fris het dier was, meende hij zich vergist te hebben en wou het volstrekt terugkopen. Ze kwamen overeen betreffende een prijs, die hoger was dan die welke Phaedrus betaald had.

Phaedrus stuurde intussen iemand, die hij volledig over het geval had ingelicht, naar de paardenhandelaar om het bedoelde paard te kopen. Deze vroeg nu een nog aanzienlijker bedrag. De koper gaf hem intussen een goudstuk als handgeld, want hij zou dan over kort het dier komen halen...

Toen Phaedrus daarna andermaal verklaarde het paard voor een dringende reis nodig te hebben, dit natuurlijk alleen om de kooplust van de bedrieger te prikkelen, wou deze het niet meer afstaan

(13) Vgl. G. Degroote, *Cornelis Cruls bewerking van Erasmus' colloquium « Absurda » in een werk van Johan Baptist Houwaert in Spiegel der Letteren*, 1960, bl. 161-174.

en betaalde Phaedrus de vroeger overeengekomen som... Zo werd de bedrieger bedrogen, die maar zijn beklag bleef maken over de kwade trouw van de man, die hem het handgeld had gegeven, maar intussen niets meer van zich liet horen...

C. Crul heeft zijn « esbatement » enigszins anders ingekleed : de paardenhandelaar verschijnt er als de Meester. Zijn knecht, Hansken geheten, is zijn in meer dan één opzicht handige en olijke helper, die een stevig glas gaat drinken wanneer de koop gesloten is. De koopman heeft het paard nodig voor een veertiendaagse reis naar... Oost-Europa. Hij wil eerst, vanuit Antwerpen, Diest bereiken. Onderweg, te Lier, verhuurt een vriend — deze is hier eveneens een afzonderlijk-acterende figuur — hem een fris paard. Deze zelfde vriend zal met de meester en de knecht de schijnkoop afsluiten. Er treden hier, in tegenstelling tot wat de titel aangeeft, vier personen op.

In de vierde berijming, « Exequiae Seraphicae Dat is, Minnebroeders wtvaart : Ex Erasmi Colloquijs », treffen we hetzelfde verhaal en dezelfde figuren aan — Philecou en Theotimus — als in het oorspronkelijke. Theotimus vertelt de geschiedenis van een zekere Eusebius, die wanneer hij van de dokters verneemt dat hij nog drie dagen te leven heeft, minderbroeder wordt. Theotimus verdedigt dit aan de hand van beroemde voorbeelden als R. Agricola en Chr. Longolius, over wie hij zegt :

Dat waren nochtans mannen van wijser aert !

De fijne, ironiserende geest van Erasmus vinden we terug in de sceptische Philecou, die de in de Franciscanen opgaande Theotimus het volgende geval te bedenken geeft :

Ic was eens t' Antwerpen, in voorleden daghen,
En daer was een vrouwe op haer wterste ghelegghen,
Daer was ooc een Minnebruer, om haer te bewegghen,
En ghelijcmen ghewoon is, haer wat goets te talen.
Dese, als hy nu sach dat sy beghonst te halen
Naer haren aesseme, zoo liep hy doe
Ende stac haren erm, tot de schouder toe,
In syns selfs cappe, die hy hadde aent lijf.
Doen rees daer onderlinghe ghekijf
Oft die vrouwe ooc salich zoude wesen gheheel;
Sommighe zeyden datter maer het deel,
Dat inde cap had ghesteken, en zou wesen verkoren.

En hij gaat verder, spottend o.m. met de aanhangers van de nieuwe leer :

Nochtans zegghen zommighe vermiste hoyen,
 Die redelijc diep in de materie terden,
 Dat men door tgheloof alleen mach salich werden,
 Zonder eenighe wercken, dat dorven sy beloven.
 Maer dit kleet gaet dese noch al te boven,
 Want dat bevrijtse wel zonder geloof van d'eeuwich quaet.

Voortdurend neemt Philecous de gebreken der Franciscanen onder schot, tot hij besluit :

Zoo wil ic dan voortaan gaen in ruste leven,
 En alle zorghe wil ic stellen besijden :
 Franciscus kappe zal my wel bevrijden.

Welke is de verhouding van C. Crul tot zijn Latijnse voorbeelden ?

Er is natuurlijk het grote vormverschil. Erasmus schrijft proza terwijl Crul het gebruikelijke knittelvers hanteert, met overal hetzelfde paarrijm en niet zelden, als b.v. in « Funus » en in het afscheidswoord bij « Hippoplanus », verschillende binnen- en dubbelrijmen. Zoals vaak bij Erasmus begint ook dit colloquium « in medias res ». De opmerkingen nopens het uitzicht van de aangesproken persoon behoren tot de erasmiaanse techniek. Die zijn b.v. in « Funus » van Crul eveneens aan te treffen :

Marcolphus :

Wel, van waer komt ons Phedrus de schoonste figure.
 Dat syn aenschijn nu verandert is int zure,
 En daer hy door nature volmaect ghestelt is,
 My dunct, hy wt Trophonius¹⁴ hol ghetelt is,
 Tschijnt dat hy ghequelt is by syn Imagie.

Phedrus :

En waerom datte, wat dunct u ragie ?
 Is myn visagie een ghesichte om af te vliene ?

Marcolphus :

Om dat ghy onghewoonlijc zijt aldus te ziene
 Verschrickelijc, hatelijc ende wreedt,
 Tschijnt dat u yemant heeft ghedaen groot leedt,
 Want wt u contenance gheen vreucht en rijst.
 Ghy ziet al anders dan uwen naem¹⁵ wt-wijst.

(14) Een waarzegger, die een duister hol bewoonde in Beotië. Cicero zegt dat ieder die dit hol betrad naderhand nooit meer lachte, maar steeds somber en ernstig bleef kijken, vgl. Dr. N.J. Singels, *Een tweede Twaalfstal samenspraken*, Amsterdam, W.B. (z.d.), bl. 24.

(15) Phaedrus : helder, vrolijk, stralend, Vgl. Dr. N.J. Singels, *l.c.*, bl. 24.

Dit kan Erasmus van Lucianus geleerd hebben, die hij o.m. blijkens vertalingen en meer dan één treffende overeenkomst met diens colloquia goed kende. Maar ook het gewone leven, waar een gesprek met een dergelijk begin wel meer voorkomt, kan hem tot voorbeeld gediend hebben. Het overlaten van de conclusie aan de lezer, waarop we reeds de aandacht vestigden, is eveneens een typisch erasmiaans element, dat we in « Funus » terugvinden.

Het is moeilijk uit te maken volgens welke editie(s) van Colloquia C. Crul zijn berijmingen heeft vervaardigd. Het is ons evenmin bekend of hij iets afwist van de personen, die misschien door Erasmus in de bewuste colloquia werden gehegeld¹⁶.

Poëtische bewerkingen zijn uiteraard min of meer vrij en we moeten dat ook met betrekking tot Crul vaststellen. Dit neemt niet weg, zoals uit de besproken inhoud reeds is gebleken, dat de voornaamste gegevens en zelfs tal van kleinere bijzonderheden uit Erasmus' « Samenspraken » door hem bewaard bleven.

De meesterlijke beknoptheid van het oorspronkelijke werd door hem evenwel over meestal een groot aantal verzen uitgesponnen. Zo tellen Funus 1316, Absurda 204, Hippoplanus 720 en Exequiae Seraphicae 765 versregels.

De bondige wisselrede « Absurda », waar de personen slechts met enkele woorden op elkaar reageren, werd veel breder uitgewerkt. Hij heeft telkens, in woord en wederwoord, een soort van perifrasede rond de kernelementen van het erasmiaans verhaal gegeven. Zeer dikwijls vult hij dat met beeldende bijzonderheden aan. Bij Erasmus zegt Anius : « Waarom heeft men zo een piepjong meisje aan zulk een brutale vent overgeleverd ? ». Bij Crul wordt dit :

Anius :

Aylacen ! is dat waer, zoo ghevet mij wel wondere
 Dat de vrienden dit houwelijc hebben ghedaen
 T' is al een zeer zorchelijc feyt bestaen
 Alzulcken teeren meysken te aventueren;
 Den Bruygom is al wat hert van natueren
 Al en achtent de vrienden niet een boone.
 T' is al een lanc mensch en groot van persoone.
 Hy mochtse by ghevalle iewers verstuycken,
 En de Bruyt zoumen tusschen twee handekens luycken
 Zoo engheskens isse vande moeder gheboren.

(16) Voor de uitgaven waarin de bewuste colloquia het eerst voorkomen, evenals voor de toespelingen op bepaalde personen, zie Pr. Smith, *o.c.*, pp. 43, 49, 54 ; vgl. ook Pr. Smith, *Erasmus, a Study of his Life, Ideals and Place in History*, New York and London, 1923, p. 383 ; Martha Heep, *Die Colloquia Familiaria des Erasmus und Lucian*, Halle, 1927, S. 55.

Erasmus' werk dat de man van smaak verraadt, wordt hier dikwijls aan een weinig verfijnde populaire trant aangepast. Zo b.v. waar Anius in het origineel zegt: «O, wat verrassend nieuws! Reeds vóór de bruiloft was ze zwanger?». Dat wordt door Crul aldus weergegeven:

O wat nieuwer dinc ist dat ghy daer verhaelt,
Droechse kint, zeghdy, eerse ghehout was?
Zo bleect wel dat haren maechdom zeer out was:
Twas een proper Bruyt metten buyc vol jonghen!

In «Funus» heeft Erasmus een van zijn heftigste aanvallen gericht, die aan bepaalde plaatsen uit zijn «Laus» doen denken, tegen de bedelmonniken, «de wespen» zoals hij zegt. Deze samenspraak is ongetwijfeld een van de krachtigste uit de omvangrijke bundel colloquia, want voorbeelden van scherper satirisch vermogen zal men er nauwelijks aantreffen. Hier, zoals in «Exequiae», is in de eerste plaats de opvoeder, de zedenverbeteraar aan het woord. «Funus» is bovendien, in al zijn sobere gedegenheid, zijn beheerste elegantie van uitdrukking, door het lenig spel van vraag en antwoord, door een handige aanwending van de reageermiddelen, bijzonder typerend voor het artistiek gehalte van vele colloquia. We zullen niet beweren, dat er van deze humanistische vormverfijning bij Crul veel sporen zijn overgebleven. «Funus» evenals «Exequiae» heeft hij echter, in zijn schilderachtige en populaire taal, het dichtst weten te benaderen.

Cruls «Hippoplanus» bestaat uit losse toneeltjes. De vier personen spreken er niet alleen omslachtiger maar de vriend, en vooral de knecht hebben er een eigen stem. Deze laatste werd met enkele zware, ruwe trekken getekend en is een vrolijke kwant, die het voorstel van zijn baas, op het welslagen van de «lijfkoop» te gaan drinken, gretig aanvaardt. We vinden hier niet de herberg noch een eigenlijk herbergtoneel, dat in sommige rederijersstukken (b.v. bij C. Everaert of in Mariken van Nieumeghen) voorkomt, maar wel een dronkemansmonoloog aan het einde waarvan de knecht zegt:

Ic ghevoele dat de timmerlien in mijn hoot zijn.

Een schilderachtig spreekwoord kleurt hier en daar de taal van de bewerker. Dit draagt ertoe bij de erasmiaanse kerngegevens in de sfeer van de populaire belangstelling te plaatsen.

Een geestig trekje als het volgende, waarachter men de schalkse lach van de humanist zelf vermoedt, zal men echter te vergeefs bij Crul zoeken: Phaedrus, die het paard gekocht had, zegt over

zichzelf en de paardenhandelaar, nadat hij deze had beetgenomen : « Hij heeft me nog wel eens een paar malen ontmoet en mij zijn beklag gemaakt over de kwade trouw van de koper. Maar ik heb hem van mijn kant dadelijk de mantel uitgeveegd en gezegd dat hij die lelijke behandeling waard was, omdat hij mij door een overhaaste verkoop van zo'n goed paard had beroofd »¹⁷.

Waar Erasmus de plaats van het gebeuren in zijn colloquia niet vermeldt of slechts vaag omschrijft, treffen bij Crul een drietal lokale aanduidingen waarbij Antwerpen, Diest en Lier uitdrukkelijk genoemd worden. Aan het slot van hun respectieve stukken is er een gelijkaardige zedenles : bedriegers verdienen bedrogen te worden.

Of het stuk is opgevoerd, weten wij niet met zekerheid. Het lijkt geen twijfel dat het ervoor was bestemd, zoals o.m. door de « oorloftoespraak » wordt aangetoond. Met zijn vrij vlotte en geestige dialoog behoort het zeker niet tot de minst levendige, komische spelen ons door de 16de-eeuwse rederijkers nagelaten.

De vraag rijst : door welke bedoeling zijn deze berijmde bewerkingen geïnspireerd ? De gegevens waarover we beschikken laten toe te onderstellen, dat de uilenspiegelachtige schrijver van Heynken de Luyere er door zijn zin voor het komische der toestanden toe gebracht werd althans « Absurda » en « Hippoplanus » aan zijn formisme aan te passen. Dit werd naderhand blijkbaar ook zo beschouwd, waar de uitgever in de titel liet drukken : « ghe-nuechlyc om lesen » en in het woord vooraf met betrekking tot het dronkemansgedicht van Crul gewaagt van : « De leste Clucht ». Vooral « Hippoplanus » verraadt smaak in het volksleven waarbij gulle humor en beeldend vermogen samengaan. Het is bovendien niet uitgesloten, dat Crul, die zelf koopman was, dergelijke ontdekking opgedaan had of in zijn omgeving erover had gehoord : paardenhandelaars stonden toen immers vaak als oneerlijke lieden aangeschreven.

Met de andere twee colloquia nam Crul deel aan de toen actuele en openbare strijdvraag omtrent het geloof en heeft hij in een der meest klemmende problemen van de tijd gegrepen, nl. van het stervensmoment en van de verdienstelijkheid der werken, die eveneens in het brandpunt der belangstelling stonden van de rederijkers die de Gentse sinesspelen van 1539 schreven. Hij doet zich hier voor als een erasmicus, die blijkbaar een scherp oog had voor het verkeerde in de kerkelijke toestanden. Mogen we wellicht, op grond van de berijmingen van « Funus » en « Exequiae » ver-

(17) Vgl. Dr. J.N. Singels, *Een Twaalfstal Samenspraken van Desiderius Erasmus*, Amsterdam², (z.j.), bl. 66-67.

moeden, dat hij de kerk in de geest van de vereerde leermeester — de taak van de moralist lag de rederijker, blijkens de stichtelijke functie zelf van de rhetorike, eveneens nauw aan het hart! — zocht te verbeteren? ¹⁸.

Deze overzettingen in het 16de-eeuwse Diets en transpositie in de rhetorische sfeer vormen de volledigste en trouwste navolging door een tijdgenoot-rederijker van een belangwekkend onderdeel uit het oeuvre van de beroemde Rotterdammer.

De twee voorname motieven: het kwaad door de tong veroorzaakt en dat van « het geld en de bezittingen », het « oud beminlick fenijn », uit Cruls gedicht « Mont toe, Borse toe », waarover we verder handelen, treffen we ook aan in « Een twee sprake vanden rycken ghierighen... ». Het is eigenlijk een refrein dat eveneens aan C. Crul wordt toegeschreven ¹⁹. Dit intern gegeven, waarbij met verwante woorden op de betekenis van het geld (« het fenijn boven fenijne » in de « twee sprake ») in de twee gedichten wordt gezinspeeld, bevestigt deze toeschrijving ²⁰. Dit sluit echter niet uit dat nog meer trefpunten tussen de « twee sprake » en ander werk van Crul en Erasmus zich vanzelf opdringen.

De grondstelling van Erasmus' colloquium, dat door Crul vertaald werd onder de titel: « Funus dat is het lijck » is dat de mens in het stervensogenblik zijn vertrouwen niet moet stellen in allerlei « uiterlijkheden » als aflaatbrieven, bullen, op het sterfbed gemaakte testamenten, een rijke begrafenis, de monnikspij of de geestelijke orden... maar in Gods barmhartigheid zelf. Zoals we reeds zagen, heeft Erasmus dit thema gedeeltelijk nog behandeld, o.m. in de ook door Crul bewerkte samenspraak « Exequiae Seraphicae ». De kern van de « twee sprake » is echter: het afwegen van de voor- en nadelen van de aardse rijkdom ²¹, maar tevens de tegenstelling tussen armen en rijken, die hieruit voortvloeit, en een afstraffing van deze laatsten. Aan « Funus », aan « Exequiae Seraphicae » en ander werk van de humanist herinneren voornamelijk deze verzen uit de « twee sprake » ²²:

(18) Vgl. in verband hiermede *De Gids*, 1939, bl. 207 vlgg.

(19) Vgl. A. Van Elslander en L. Roose, *Het Handschrift der Zogenaamde « Refereyenen van C. Crul »* in *De Gulden Passer*, 27e jrg., 1949, nr. 1, bl. 46. Vgl. ook Dr. L. Roose, *Religieuze Poëzie van Cornelis Crul*, Zwolle, 1954 (Zwolse Drukken en Herdrukken nr. 12), bl. 19-20.

(20) Vgl. G. Degroote, *Erasmiana in het Handschrift der zogenaamde « Refereyenen van C. Crul »* in *De Gulden Passer*, 28e jrg., bl. 137-139.

(21) Vgl. A. Van Elslander en L. Roose, *aangebaalde bijdr.*, bl. 50; Dr. L. Roose, *o.c.*, bl. 19-20.

(22) Deze verzen komen voor bij A. Van Elslander en L. Roose, *aangeb. bijdr.*, bl. 51.

Hoe criminel delict, hij crijcht dispensacie
Pardoen remis, heeft hij te gheven ducaten

Oft vleesch eten inde vasten, twert hem toe gelaten
Hy doet alle gheboden, na zijnen wille keeren...

— — — — Christus cocht den hemel met Zijnen bloede
Maer den rijcken machen coopen met zynen goede

Dat hij voer zijn doot een vet testament mocht maken
Daer vele naer haken

Maer den rycken conquest doet alle zaken
Hem makende den wech na den hemel zoe breet
Datter hij wel blindelinghe in zou gheraken
Want zijn fondacien staen daer alle bereet
Om hem metter macht in te trecken...
Maer eylaes, als den aermen is overleden
Doe moet verdolen want hy den wech niet en weet
Soe en heeft zijn ghelt daer voer hem niet ghebeden
Maer den rycken coopet al boven en beneden.

Synen vuylen schat gaet hij (de rijcke) dan ierst wech schin-
cken

Meenende dies den hemel versekert te zyne...²³

Bij dat alles mag evenmin uit het oog verloren worden, dat Erasmus het niet in het bijzonder op de rijken gemunt had, maar dat dergelijke uitlatingen tot zijn ongenadige hekeling van de vele tekortkomingen en misbruiken in het toenmalig religieus en sociaal leven behoorden.

De ontleningen aan en de toespelingen op de H. Schrift, die in de « twee sprake » voorkomen, zijn een uiting van het toenmalig biblicisme, waarop we verder nog terugkomen. Dit werd, evenals meer in het bijzonder het paulinisme, door Erasmus bevorderd. Zo wordt in de « twee sprake » b.v. Paulus uitdrukkelijk vermeld : « Soe Paulus tot Timotheum heeft ghescreven... »²⁴.

We menen tenslotte de « twee sprake » niet te erasmiaans te kleuren wanneer we nog wijzen op deze variante : doet aldaar het gezegde dat Christus « zot » was toen hij de armoede « voer tbeste lot » koos, niet even denken aan het andere uit « De Lof der Zot-

(23) Deze laatste twee verzen bij A. Van Elslander en L. Roose, *aangeh. bijdr.*, bl. 65.

(24) Deze regel bij A. Van Elslander en L. Roose, *aangeh. bijdr.*, bl. 64.

heid » dat Christus dwaas was... toen hij de menselijke natuur aannam ?²⁵

Ook wat de vorm betreft, sluit de « twee sprake » ongetwijfeld bij het erasmiaans colloquium aan. Er is echter een scherp contrast : Erasmus' colloquium met de eigen, bewegelijke dialoogstijl, met de personen die tekenende of symbolische namen dragen, die vinnig en gevat, niet zelden licht ironiserend of bijtend sarcastisch op elkaar reageren en... Cruls onpersoonlijke, met hetzelfde: *jaet* (want) en *neent* (want...) ingeleide antwoorden op de algemene vraag : « Eist dan wonder, dat elc na ryedom gheneghen es ? »... Dat alles werd bovendien in de vorm van een refrein ingekleed, dat met zijn dubbele prince-strofe een verruiming van dit vrijwel geijkte rederijkersgenre betekent. Zoals Erasmus in « Funus » en in vele colloquia overigens laat ook Crul in zijn refrein de conclusie blijkbaar aan de lezer over.

Erasmus durfde zeer veel zeggen : hij bediende zich van Vrouwe Stultitia als van een marot. In de colloquia liet hij anderen voor zich spreken. Voortdurend deed hij eigen opvattingen achter zijn personen schuilgaan. Volgens deze laatste methode schijnt ook het uitvoerig Zuidnederlands tafelspel : « Een schoon Tafelspel van drie Personagien »²⁶ opgebouwd. De overgebleven druk is van 1563; het werd echter vroeger, wellicht ca. 1540, geschreven. In de proloog wordt Erasmus niet alleen vermeld maar zijn lof uitbundig verkondigd. De auteur beroept zich bovendien op de humanist als op een autoriteit :

Den geleerden Erasmus, seer rijc int verstande,
Eenen nieuwen Cicero in zijn compositien,
Een rechte Phenix, geboren in Nederlande,
Consenteert en laet toe, sonder malicie,
Dat elck Personagie, door zijn Officie,
Mach eerlijck ende cloec zijn verstand gebruycken,
So verre hy blijft in zijn bequame conditie...

Waar we de poëet zich aldus het recht horen voorbehouden zijn personages die opvattingen te laten verdedigen, die hem passend lijken, en beweren dat het een oud voorrecht van Rhetorica is het pro en het contra van iets op het toneel uit te beelden; waar hij met nadruk verklaart zelf geen partij te kiezen en dat de toeschouwer zichzelf een oordeel moet vormen, zien we hem niets anders dan het erasmiaanse standpunt innemen. In werkelijkheid is de dichter evenwel niet zo neutraal als reeds blijkt uit de namen

(25) Vgl. de tekst van de « twee sprake » bij A. Van Elslander en L. Roose, *l.c.*, bl. 63 en Mr. Dr. A. Kans vertaling *De Lof der Zosheid*, bl. 161.

(26) Vgl. de uitgave bij Dr. L.M. Van Dis, *o.c.*, bl. 166 vlgg.

die hij — ook bij vele tijdgenoten en bij Erasmus niet het minst speelde de klankschilderende en symbolische naamgeving een niet geringe rol — aan zijn figuren geeft: « Eygen ghemack » die de Roomse Kerk vertegenwoordigt en « Evangelis verstant », die vrij de bijbel gebruikt en Luthers geest « verantwoordt ». We mogen derhalve gerust aannemen dat de erasmiaanse geest hier vrij krachtig heeft gewerkt, althans wat de manier van samenstelling van het spel betreft. De breedvoerige en lovende uitweiding over Erasmus in de proloog pleit wel degelijk voor de toenmalige invloed die de humanist op de rederijkers heeft gehad. Hij heeft hen zelfstandiger leren denken en in hen, tenminste in onze schrijver, de zin voor de « Liberteyt » gevoelig aangescherpt.

We kunnen nog verwijzen naar « Een ander Spel van de groote Hel »²⁷, waarin we een echo vernemen van de misbruiken die ook Erasmus in zijn samenspraak « Funus » zo fel heeft gehekeld. Het betreft voornamelijk de plaatsen waar hij het heeft tegen de priesters, die, wanneer ze een stervende bijstaan, misbruik maken van hun ambt door de Kerk te doen bevoordelen boven schuldeisers en erfgenamen; tegen een door de priesters opgedrongen begrafenis, die veel kosten zal vergen; tegen op het sterfbed gemaakte testamenten. Kortom, tegen de verscheidene vormen van de schraapzucht der geestelijkheid, die dat alles onder de mantel van « schijnende heijlicheyt » tracht te vermommen:

Noch suldy al ter hellen haelen
deese biechtvaers, die tot den testament groot, raen,
daer naw soo veel is om die schult te betaalen;
het moeder weesen, al souden de kinderen om broot gaen...

Aan « Funus » worden we bijzonder levendig herinnerd in het zesde stuk uit de reeks « Seven Spelen van de wercken der bermherticheydt » (1591), waar de auteur zich schamper uitlaat over het feit dat bij het sterfbed van de rijke veel dokters en vrienden komen (bij Erasmus zijn het monniken), die op een legaat hopen, dat de « vrees voor sterven » uit het besef van zondigheid en onwetendheid voortkomt. Het slot van « Funus » vinden we bijna letterlijk weer in de raadgevingen van de stervende, nadat hij de troost van het geloof heeft ontvangen: hij zet zijn vrouw ertoe aan God lief te hebben, haar zorgen voor de kinderen, nu hij er niet meer zal zijn, te verdubbelen, hen een handwerk te doen leren en op te wekken tot werken van barmhartigheid en... wel te hertrouwen²⁸.

(27) Vgl. B.H. Erné, *Twee Zestiende-Eeuwse Spelen van de Hel*, Groningen, 1934.

(28) Vgl. Dr. H.A. Enno van Gelder, *o.c.*, bl. 109.

P. Heyns stelde het stuk samen waarmee « Den bloeyenden Wijngaert » van Berchem op het « haechspel » uitkwam te Antwerpen in 1561. Het behandelde het voorgeschreven thema : « welck handtwerck oirboirlijkste is van doene, En eerlijkste nochtans seer cleyn gheacht ». Dr. H.A. Enno van Gelder tekent hierbij terecht aan, dat P. Heyns « nogal onder de indruk van Erasmus' werk (is) gekomen ». Hij ziet dat vooral in elementen als : de hoofdpersoon bij Heyns is « Godtvruchtige Jongheyt » — te vergelijken met Erasmus' colloquium : « Pietas juvenilis » — « Ghoet Ghevoelen » wil deze « met redene » onderwijzen : « Volmaecte Christenheyt » overwint alles « met patencie ». Vooral Christus dient nagevolgd, en van de priester wordt gezegd, dat hij « een dienaar Gods » is, die zulk een voorbeeld van deugd moet zijn dat hij het volk Gods woord leert en doet beleven. Uitdrukkelijk wordt beklemtoond dat hij, ongehuwd zijnde, kuis moet blijven, doch dat ook de gehuwde naar God kan leven ²⁹.

Merkwaardig tenslotte is de overeenkomst tussen de grondelementen in Erasmus' samenspraak « Adolescentis et scorti » en een refrein, nl. bij Jan van Styvoort : « Al Sijdij ghebeten, ghij en sijt niet ghegeten » ³⁰.

Beide schrijvers, al is de omraming met het colloquium en de formulering bij Erasmus veel treffender, richten harde woorden, die een bepaalde meewarigheid niet uitsluiten, tot een « licht vrouwen ». Ze wijzen op het ontorende in haar leven, de verwoesting van haar gezondheid en schoonheid en het verlies van het eeuwig geluk. Waar Erasmus haar, in zijn ongenadig realisme, tot een riool en een mesthoop verlaagt, drukt de refreinpoët zich in gelijkaardige zin uit ³¹. Bij beiden is er ook de opwekking tot een beter leven, terwijl Erasmus haar zelfs weer in de gewone sociale verhoudingen tracht in te schakelen.

(29) Vgl. Dr. H.A. Enno van Gelder, *o.c.*, bl. 72-73.

(30) Vgl. J. Van Styvoort, *aangeb. ed.*, refr. CXC.

(31) Vgl. refr. CXC inzonderheid : v. 51-; de vertaling van het colloquium, bij Dr. C. Sobry, *Des. Erasmus. Een Vierde Twaalfstal samenspraken*, Antwerpen, 1939, bl. 51-52.

5. IN DE SFEER VAN VERSCHILLENDE WERKEN VAN ERASMUS

Behalve de geschriften van Erasmus, die we reeds bij ons onderzoek moesten betrekken, waren er nog andere werken van de humanist, die evenmin hun uitwerking in het milieu van de rederijkers hebben gemist. We denken o.m. aan het « *Enchiridion Militis Christiani* », aan « *De Praeparatione ad Mortem* » en zelfs aan zijn uitgave van het « *Nieuwe Testament* ».

Cornelis Everaert

We weten reeds dat er in Brugge een vrij aanzienlijk aantal erasmianen was. Het is meer dan waarschijnlijk, dat iemand als Cornelis Everaert (1485-1566)¹, die zoals uit zijn talrijke spelen blijkt, zulk een scherp oog had voor alles wat er in zijn tijd en omgeving gebeurde, met de figuur van Erasmus niet onbekend zal geweest zijn.

We menen niet dat hier de overweging kan gelden, dat verwante uitingen bij de humanist en de rhetorisijn voortvloeien uit de gelijkwaardige tijdsomstandigheden waarin ze geleefd hebben.

Onze rederijker vertoont inderdaad een erasmiaans complex, dat wel even mag onderstreept en waarvan de meest tekenende trekken zijn : zijn voortdurend verlangen naar vrede — voor een groot deel echter ingegeven door de vrees van de kleine ambachtsman, die zich in die onveilige tijden bijzonder in zijn negotie bedreigd voelde ! — ; zijn van leer trekken tegen de bedelmonniken ; zijn kennis van de H. Schrift, inzonderheid van het Nieuwe Testament, ook enigszins van de kerkvaders ; zijn schroom voor de sterke bevestiging ; de rol die hij aan de sinnekens en de zot toekent, waarbij de functie van de marot weer aan die van Vrouwe Stultitia doet denken, zijn krachtige kritiek op kerkelijke misstanden en zijn blijkbaar halfslachtige houding.

Bij C. Everaert komt telkens het innig verlangen naar duurzame vrede terug. Als in Erasmus' « *Querela Pacis* », « *Stultitiae Laus* »

(1) Voor deze beschouwingen over C. Everaert gebruikten we de tekstuitgave : J.W. Muller en L. Scharpé, *Spelen van Cornelis Everaert*, Leiden, 1920 ; de bijdragen van J.W. Muller : *Een Rederijker uit den tijd der Hervorming in Onze Eeuw*, 8e jrg., 4e dl., bl. 87-125 ; *Cornelis Everaert's Spelen als Spiegel van de maatschappelijke toestanden zijns tijds in Verslagen en mededelingen der Kon. Vl. Academie*, 1907, bl. 433 vlgg. Hier wordt evenwel nergens gesproken over de erasmiaanse houding, die wij in Everaert menen te kunnen waarnemen. Zie verder nog : Dr. W. Van Eeghem, *Cornelis Everaert op het Landjuweel te Gent (1539) in Tooneelgids*, XXV (1938), sept. oct. in overdruk 7 bl.

en in bepaalde colloquia van hem, vindt men bij de rederijker de afkeer van de « onredelijke » oorlog. Dat begint in 1525 met het « Spel van den Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn »², de verheerlijking van de overwinning van de jonge Karel (de zoete regen!) op Frans I (de hoge wind!): een juichtoon, maar die reeds met het verlangen naar vrede gepaard gaat. In « Aragoenoysen »³ wordt er over de Turken gesproken, die toen, niet alleen voor Karel V en diens landen maar voor de gehele Europese christenheid een dreigend gevaar waren. Mede daarom betreurt Everaert, zoals de humanist in verschillende werken, de vijandschap tussen Karel V en Frans I en trilt het verlangen naar blijvende vrede meer dan eens door. « Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe » laten, in een uitvoerig refrein, door een ambachtsman, een land- en zee-man een beurtzang aanheffen om de zo zeer gewenste vrede te loven. In « tSpel vanden Payse » (1538) uit het volk zijn wantrouwen in de bestendigheid van de « pays », daar de vrede zovele malen reeds werd gebroken.

Everaert is bij dat alles niet zo ver durven gaan als Erasmus: niet alleen ontbraken hem de nodige schrijversgaven maar deze nederige ambachtsman was bovendien geen onafhankelijke geest als de Rotterdammer.

De satirische toon in verscheidene, inzonderheid sociale spelen, spaart evenmin de geestelijkheid als de auteur van de « Colloquia » en de « Laus ». Wat heeft hij hoofdzakelijk in haar aangeklaagd of gehemeld? De gierigheid, zowel bij de lagere als bij de hogere. Zo maakt hij in « tSpel van den Crych » een woordspeling: crygh betekent oorlog en hebzucht! Moeten het nog ontgelden: haar luiheid, haar gemak- en weeldezucht en wereldsgezindheid. Zeker niet het minst heeft hij het hierbij, als Erasmus, op de monniken gemunt.

Hij heeft twijfel geworpen, althans één enkele maal, in het « Esbatement vanden Visscher » op het zedelijk leven der monniken. Dit is een stuk dat als een biecht op zee, heel in de verte verwant lijkt met het colloquium « Naufragium » van Erasmus en met de vossenbiecht, die reeds in de middeleeuwen vermaard was. Everaert stelt hierbij ook de vraag: maar, hoe zijn de monniken soms in de geestelijke stand getreden? En hij vertaalt in dat verband vrij schilderachtig wat bij Erasmus tot een soort slagwoord was geworden: « Monachus non est sanctitas » als « sen zijn niet al helich die crune draghen ».

Tegen misbruiken op het gebied van de aflaat heeft hij het in

(2) v.v. 14-111.

(3) v.v. 406-429; 484-86.

« Der Vrouwen Pater Noster » en vermakelijk drijft hij de spot met de vasten in zijn « Esbatement vander Vigelie ». In « 'tSpel vanden Predicaeren » heeft hij bitter geklaagd over de ontaarding, de hoogmoed en andere ondeugden der bedelorden. De houding van Everaert is hier vooral merkwaardig: de « gheestelicke prelaten » onderwerpt hij aan scherpe kritiek, hoe zij « Tscaemel volc » uitbuiten. Dit alles legt hij de sinnekens in de mond zo dat de vraag rijst: waar is nu Everaerts eigen mening of oordeel te zoeken: in de vaak bijtende spot der sinnekens of in de redeneringen en berustende vermaningen van de door hem uitgebeelde christelijke deugden? De krachtige satire schijnt hem wel uit het hart te komen. Twee van zijn stoutmoedigste spelen werden zelfs verboden.

Everaert durft echter blijkbaar zelf geen conclusies trekken, evenmin als Erasmus aan het einde van menige samenspraak. Zo is de voorstelling van « Twyffelic Zin » in « Nyeuwen Priester » (ontstaan tussen 1520 en 1533) typerend als de twijfel aan de waardigheid van de priesterstand, maar « Twyffelic Zin » is... een zot, die vergezeld is van zijn marot « Cranc Ghelooove », die hem allerhande beschouwingen schijnt in te fluisteren, die Everaert zelf niet of toch moeilijk voor eigen rekening durft nemen. En al zegt hij, blijkbaar ook volgens Everaerts mening, vaak de waarheid, toch laat hij zich ook onderwijzen en overtuigen door « Inwendeghe Redene », het verstand of de rede. Tenslotte stemt hij in met de lof van het priesterschap. Terloops moge hierbij nog opgemerkt, dat de priester als miles Christi (v. 29: Gods ridder; v. 37: vanden rudderlicken staet des priesters) voorgesteld wordt. Het is een oud-christelijke term, die ongetwijfeld sedert het verschijnen van Erasmus' « Enchiridion » in een nog grotere omloop werd gebracht.

De vraag werd reeds gesteld: indien Everaert een rechtgelovig katholiek is geweest, hoe is zijn satire dan met zijn conservatieve gezindheid overeen te brengen? Evenals Erasmus wou hij de Kerk wellicht innerlijk helpen verbeteren. Zoals J.W. Muller reeds aantekende, komt Everaerts spottende kritiek en zijn eigenaardige, halfslachtige houding stellig overeen met die van zeer velen van zijn tijd- en stad- of landgenoten. Wat hier « halfslachtig » genoemd wordt, komt ons juist als een erasmiaanse houding voor.

Uit zijn stichtelijke en historische spelen blijkt een grote vertrouwdeheid met de bijbel, minder met de kerkvaders. Verscheidene personages, die bij hem optreden, zijn in dat opzicht tekenend: b.v. *Schriftuerlicke Bewysynghen*: het bewijs van de waarheid der christelijke leer op grond van de Schrift, zoals in « Maria gheleken byden thron van Salomon »; *Schriftuerlic Bewijs* in « Wellecomme vanden Predicaren »; *Schriftuerlicke Beleedynghe* in « Maria ghecompareirt byden scep »; *Schriftuerich Prouven* in « Sinte Pieter

ghecompareirt byder duve». In «Nyeuwen Priester» wordt «t'Yeuwe Testament» vermeld — was aan Everaert wellicht het toen ook bij de rederijkers verspreide Nieuwe Testament «naer Erasmus ghetranslateert» bekend? — alsook de kerkvaders: Ambrosius, Augustinus e.a. In zijn stuk «Crych» (v. 372 vlgg.):

Want Leeck ende Gheleert, up sweerels hille,
Heift, naer zyn gheliefte, zyn eyghen wille,
Van Gode ghegheven, vry ende vranc

wordt de persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens voor zijn zonden, volgens de katholieke leer van de vrije wil, het «*liberum arbitrium*», verdedigd, waarvoor ook Erasmus tegen Luther in het krijt was getreden.

Erasmus en Everaert, twee tijd- en stamgenoten, vertonen, bij alle verschil in aanleg en begaafdheid, wel enige overeenkomst. De door Everaert aan de zot toebedeelde rol van onvervaardde vertolker der waarheid: «*Sotten pleghen gheerne de waerheyt te clappene*» heet het overigens in «*Nyeuwen Priester*» (v. 379), doet even denken aan Erasmus' ogenschijnlijk zichzelf prijzende, maar in werkelijkheid de waarheid sprekende *Stultitia*. Evenals Everaert ijverde Erasmus, samen met zijn volgeling en vriend Vivès, tegen de «onredelijke» oorlog, bespote of laakte hij de geestelijken, vooral de bedelmonniken, en de misbruiken in het godsdienstig leven. Evenals Erasmus was Everaert, vooral omwille van de goede verstandhouding, tegen elke vorm van scheuring en scheiding in de Kerk en tegen de Lutheranen gekant.

Wegens zijn geesteshouding, al komt die bij hem niet helemaal uit dezelfde gronden voort als bij de Rotterdammer, menen wij hem dan ook als een erasmianiserend rhetorisijn te mogen beschouwen. Doch voor het overige, welk een afstand was er niet tussen de man, die zo vaak uit de hoogte van zijn humanistisch-cosmopolitische wetenschap neerzag op het volk («dat grote, sterke beest»!) en aldus wellicht op de met dat volk intens meelevende Vlaamse rederijker?

Refreinen en Sinnespelen van 1539 *

Op 12 juni 1539 begon te Gent het bekende Rederijkersfeest.

(4) Vgl. *Refereynen Int Vroede, op de Vraghe, Wat dier ter waerelt meest fortse verwint. Item int Zotte, op de vraghe, Wat volck ter waerelt meest zotbeyt tooght. Item int Amoureuze, op den stoc, Och maghticse spreken, ic ware ghepaeyt*. Ver-tooght binnen Ghendt bij de XIX. cameran van Rhetorijcken aldaer comparerende den XX. in April M.D. neghen en dertigh.

Gheprent te Ghendt/ teghen over Tsadt huus/ by my Joos Lambrecht/ Lettersteker. Onze studie steunt op het enige exemplaar dat binnen ons bereik lag: de uitgave

Het officiële octrooi vermeldt — het weze even opgemerkt — dat het gehouden werd « ter augmentatie van der negotiatie ende brootwininghe die aldaer zeer cleene es, ende omme d'inwoonders van allen anderen steden, ende plaetsen van herwaerts over te verwekene tot vrucht ende exercitie van der conste der zelve rhytorycque »⁵.

De inrichters, die blijkbaar geen ander uitgesproken bedoeling hadden dan de materiële welvaart van hun stad, de genoeglijke stemming onder en de rijmvaardigheid van de kameristen te bevorderen, konden niet vermoeden hoe zeer de vertoonde spelen, en, zij het in mindere mate, de ongeveer zes weken vroeger voorgedragen gedichten op het Refreinfest, naderhand het voorwerp zouden uitmaken van veel en zeer verschillend gerichte belangstelling.

De beschouwingen door vrijwel ieder onderzoeker aan de refreinen⁶ inzonderheid aan die int sotte en int vroede, en aan de sinnespelen⁷ gewijd, werden hoofdzakelijk ingegeven door de vraag: in hoever zijn die nog conservatief-rooms of reeds hervormd te noemen? Het beeld van het toenmalige geestesleven in onze gewesten is echter veelzijdiger. De meeste vorsers wijzen op de woeling van nieuwe opvattingen, die in deze stukken bijzonder krachtig tot uiting is gekomen. Ze willen die in het algemeen op rekening van de reformatie overschrijven⁸. Verliezen ze daarbij echter niet uit het oog, dat bij ons, en dit reeds vóór de reformatie,

met inleiding van J.F. Heremans, in de reeks van de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophielen, Gent 1877. Onze tekstontleningen gaan zonder nadere aanduiding op dit exemplaar terug. Zoals steeds hebben wij, waar ons dat nuttig leek, spelling of interpunctie heel even aan de moderne smaak aangepast. De Sinnespelen werden te Gent eveneens door Joos Lambrecht uitgegeven. Onze studie steunt op de editie van Dr. L.M. van Dis en Dr. B.H. Erné, *De Spelen van Zinne vertoond op het Landjuweel te Gent*, Antwerpen-Groningen-Batavia, 1939, Dl. I: Tekst (het in het vooruitzicht gestelde tweede deel met algemene inleiding en aantekeningen is (nog) niet verschenen). Onze tekstontleningen gaan op dl. I terug.

(5) Vgl. Ph. Blommaert, *Beknopte Geschiedenis der Kamers van Rhetorica te Gent*, Gent, 1838, bl. 41.

(6) Vgl. A. Van Elslander, *Jaarboek der Koninklijke Souvereine Kamer van Rhetorica van Vlaanderen De Fonteyne*, 1944, bl. 38 vlgg.

(7) Vgl. Dr. L.M. Van Dis, *Reformatiorische Rederijkersspelen...*, bl. 25 vlgg.; later wijdden nog beschouwingen aan deze spelen: Prof. Dr. J. Van Mierlo S.J. in *De Standaard* van 2 december 1939; in de *Versl. en Meded. der Kon. Vl. Acad.*, 1939, bl. 897 vlgg.; in de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* (hoofdred. Prof. Dr. Frank Baur) nl. *De Letterkunde van de Middeleeuwen*, II², bl. 333 vlgg.; Dr. C. De Baere, in *Eigen Schoon en De Brabander*, XXXIe jrg., nr. 2, bl. 49, 52, 54; Dr. G. Jo Steenbergen, in het *Jaarboek van « De Fonteyne »*, 1946-47, bl. 15 vlgg.

(8) Volgens L. Willems waren de refreinen « erasmiaans », blijkens de vermelding: *De Strekking der Spelen van Sinne en refereinen van het landjuweel te Gent in 1539* in: *Handelingen van het 12e Nederlandsche Philologencongres*, Groningen, 1927, bl. 52. Hoe hij deze opvatting heeft toegelicht hebben we evenwel nergens kunnen lezen.

de eveneens aanzienlijke kracht van vernieuwing: die van het christelijk humanisme van Erasmus werkzaam was?

Wanneer men in de refreinen hoofdzakelijk de weerslag ziet van een geestesverwarring, een vrij hevige « anticlericale »⁹ stemming, dan is dit zeker een veralgemening, waarbij men aan het voornaamste probleem voorbijgaat: door welke elementen is dat alles bepaald?

Uit de bespreking, die hier volgt, moge blijken, dat de sleutel tot verheldering ervan voor een groot gedeelte in het voorbeeld van Erasmus is te vinden. We menen derhalve in de verwarde polyfonie van deze rederijkersstukken de weerklank te vernemen van de tijd in zijn ingewikkelde samengesteldheid, met zeker niet onbelangrijke nazindingen van uitgesproken roomsheid, met de evenmin onduidelijke speling van de reformatie, waarbij echter de niet minst krachtige melodie in de toonaard van het christelijk humanisme van Erasmus klinkt.

Hoe weinig scherp deze beide laatste stromingen in de geest van de mensen van die tijd van elkaar waren onderscheiden, wordt treffend aangetoond door b.v. twee nederlandstalige Nieuwe Testamenten, waarin de tekst « naar Luther » wordt gegeven en de proloog « naar Erasmus »¹⁰. Een bewijs hiervan wordt ook geleverd door het reeds vermelde « Een schoon Tafelspel van drie Persoonagien »: in de inleiding wordt Erasmus opgehemeld en de erasmiaanse techniek, wat betreft het opbouwen van een stuk, wordt er gehuldigd, terwijl de inhoud van het spel zelf reformatorisch is.

Toen de eerste werken van Luther bij ons verschenen, was men onmiddellijk getroffen door bepaalde overeenkomsten ervan met Erasmus' denkbeelden. Luther en Erasmus werden, meer dan eens, als nagenoeg evenwaardige ketteren, in één adem genoemd. Dit hoeft overigens niet te verwonderen wanneer we bedenken, dat Erasmus, waar hij de monniken en allerlei misbruiken met al zijn satirische schrijversgaven geselde, eigenlijk niets meer of minder deed dan de tekortkomingen aan het ideaal aan de kaak stellen. Maar ook dat hij op die wijze, toen door Luthers optreden op de waarde van de kerkelijke leer en instellingen zelf twijfel werd geworpen, met dergelijke kritiek ertoe bijdroeg de grondslagen van het kerkelijk levenssysteem aan te tasten.

Het erasmianisme was echter meer dan een protest tegen grove misbruiken, inzonderheid van een vaak onwaardige geestelijkheid en veelal onontwikkelde monniken. Het bevatte immers ook positieve elementen van geestelijke vernieuwing. Het was een poging

(9) Vgl. A. Van Elslander, *aangeb. bijdr.*, bl. 56.

(10) Vgl. W. Nyhoff en M.E. Kronenberg, *o.c.*, nrs. 377, 383.

tot het scheppen van een intellectuele cultuur gedomineerd door een ideaal van godsvrucht, zoals M. Bataillon reeds opmerkte ¹¹.

Tot de voornaamste componenten van de geestelijke achtergrond waarop de bewuste refrein- en sinnespeldichters van 1539 zich bewegen, lijken ons dan ook in de eerste plaats bepaalde gegevens uit de volgende werken van Erasmus te behoren :

Het « *Enchiridion Militis Christiani* » in 1503 bij D. Martens te Antwerpen verschenen, beleefde vóór 1520 verschillende herdrukken bij ons en er werden verscheidene Nederlandse vertalingen ervan verspreid. Lang vóór Luther had dit, Erasmus' meest populaire ascetische geschrift, bij ons zijn weg gevonden. Het was o.m. bekend door zijn aanvallen op het formalistische in de godsdienst, de vasten, de bedevaarten, de heiligenverering, wanneer hierbij de ware vroomheid ontbrak. Het was bekend om zijn aandringen op de lectuur en de studie van de H. Schrift. Het bracht tevens, eveneens vóór Luther, wat Erasmus in Paulus ontdekt had : het gevoel dat ieder christen ondergaat, wanneer hij eenmaal de zoetheid van het evangelie heeft genoten, lid te zijn van één groot lichaam waarvan Christus het hoofd is. Aldus dalen Christus' kracht en genade in ieder christen door het Geloof, de Hoop en de Liefde. De mens is zeer zwak maar dank zij Christus is er niets dat hij niet kan. Over de monniken breekt hij hier de staf met de naderhand in zijn tijd ophefmakende woorden : « *Monachus non est sanctitas* ». Samenvattend kan vastgesteld worden, dat het « *Enchiridion* » de hoogste uitdrukking brengt van de *Philosophia Christi* : de leer, die gelijk het geloof der eerste christenen, meer een innerlijke beleving dan een uitwendige belijdenis van geloofsartikelen is. Het loont in dat opzicht zeker de moeite eraan te herinneren dat in 1537 Morinck bij Martinus Lipsius erover geklaagd heeft dat Erasmus, wat hij noemt : « zijn minachting voor de ceremoniën » onder het volk heeft verspreid ¹².

De opwekking van het « *Enchiridion* » tot ernst en innerlijkheid is toen in het godsdienstig leven van grote betekenis geweest. Het werd immers, reeds in een Nederlandse vertaling van 1523, door de Antwerpse drukker J. van Ghelen, met deze aanbeveling de wereld ingezonden : « So wie sijn leven begheert te beteren, dye en vergheet niet dit cleyne *Enchiridion* te coopen » en de erasmiaanse aansporing tot diepere religieuze bezinning werd aldus onder de ogen van de gemiddelde lezer gebracht : « Ende als ghi gheen menschen en vint daer ghy door verbetert soudet moghen werden, so en sult ghi daer nyet meer mede converseren, ende verscheyt u

(11) *Erasme et l'Espagne*, Paris, 1937, bl. 207

(12) Vgl. Dr. O. Hendriks, *Erasmus en Leuven*, Bussum, MCMXLVI, bl. 18.

selven, also veel als ghi moecht, vant gheselschap der menschen ende wilt sprac houden ende gheselschap hebben met christo ende met den heylighen propheten ende met die apostelen. Ende ic rade u, dat ghy dicwijls spraecke hebt met sinte pauwels, ende sijn epistolen sult ghi altoos aen u draghen, ende bi nacht ende bi daghe sult ghi daer in lesen, op dat ghi sijn epistelen, van woort te woort, moecht ten laetsten van buyten weten ».

In zijn « *Laus Stultitiae* » (1508?, Paris, G. de Gourmont; 1512, Antwerpen, D. Martens) beweegt hij zich op hetzelfde terrein waar hij al zijn gevoelens betreffende vormendienst, bijgeloof, huichelarij en kwezelarij, zoals J. Huizinga het uitdrukt, die hij in het « *Enchiridion* » ernstiger vertolkte, nu nauwelijks getransponeerd aan Dwaasheid in de mond legt. En dezelfde auteur wijst erop, hoe, in een vlugge stroom van geestige Latijnse uitdrukking hier door de Moria de stoet gaat van figuren, die trouwens ook in de colloquia voorkomt: de heiligenvereerders, die met een kniebuiging of een kaarsje de hemel denken te kopen, die de beelden der heiligen vereren in plaats van hun leven na te volgen, zij die het gemunt hebben op aflaten, testamenten en bullen... Hier vindt men vele onmiddellijke raakpunten met het « *Enchiridion* » en andere ernstige geschriften van Erasmus. Geheel dit belangwekkend steekspel van de geest in de figuur van de Zotheid heeft zeker niet weinig tot de verspreiding van de erasmiaanse visie... ook in rhetorische kringen bijgedragen.

De « *De Praeparatione ad Mortem* » (1534, Antwerpen, M. Hillen) brengt de christelijk humanistische behandeling van het sterfensprobleem, dat in de late middeleeuwen zo klemmend actueel was. Het vertoont op vele plaatsen weer een ernst, die aan het « *Enchiridion* » doet denken. Veel nadruk wordt er gelegd op het geloof, dat altijd moet levendig gehouden worden. Het is immers de ware bron van zekerheid voor de dood. Zo is het goed mogelijk, dat zij die omkomen bij een schipbreuk, die terechtgesteld worden of bezwijken aan de gevolgen van een plotse ziekte of een ongeluk, zonder enig sacrament ontvangen te hebben, maar met het vertrouwen in Gods barmhartigheid, zalig worden. Iemand echter die sterft, bekleed met de Franciscaanse pij en zeer godsdienstig wordt begraven, maar Christus niet boven alles liefheeft, gaat naar de hel. Een blik op het beeld van de gekruisigde Christus is wel de grote troost in de uiterste ogenblikken. Gewichtiger dan de bullen, die kunnen aangekocht worden, zijn de opperste woorden: « *In manus tuas, Domine, commendo spiritum meum* ». Van « *De Praeparatione ad Mortem* » waren hier, vóór 1539, verscheidene Nederlandse vertalingen in omloop.

In de « Colloquia » bevatten vooral « Exequiae Seraphicae » en « Funus » gelijkaardige gegevens. Hoe zeer die scherpe samenspraken toen in de smaak vielen, blijkt wel uit de reeds besproken berijmingen door C. Crul. Zeer waarschijnlijk waren die hier reeds vóór 1539, of althans ongeveer op hetzelfde tijdstip dat de spelen ontstonden, verspreid.

Belangwekkend in datzelfde verband is de passus in Erasmus « Nut der Samenspraken » waar de humanist over « Funus » zelf getuigt, dat hij : « in de persoon van twee leken een verscheiden sterven aangewezen heeft, als in een levendig voorbeeld voor ogen stellende het ongelijke afsterven van hen die op ijdele dingen vertrouwen, en van hen die hun hoop gevestigd hebben op de barmhartigheid Gods... »¹³.

Het is op zichzelf trouwens al meer dan waarschijnlijk, dat de speelse vaardigheid van de humanist in het weergeven van al de schakeringen en overgangen tussen zachte humor en bijtend sarcasme veel vlugger op de ontwikkelde tijdgenoten, tot wie ook de rederijkers behoorden, heeft ingewerkt dan de niet zelden apodictische leerstelling van reformatorische uitspraken. En dat voornamelijk waar zijn werk hen als een « chronique scandaleuse » van bepaalde uitzichten van hun tijd en godsdienstig leven moet hebben geboeid. De behandeling van religieuze aangelegenheden droeg voor de tijdgenoten van de beroemde Rotterdammer bovendien altijd de een of andere prikkel tot het wekken van belangstelling of zelfs van sensatie in zich.

Evenmin mogen hier andere bepaalde en overigens genoegzaam bekende gegevens uit het oog verloren worden. Zo b.v. de strekking die reeds in de 15de eeuw en vroeger bestond om de persoonlijke godsvrucht op het voorplan te brengen; de mystici die hun volgelingen waarschuwden tegen overdreven vertrouwen in wat ze noemden de « uitwendige daden », in tegenstelling tot het innerlijk geloof, het oprecht gevoel en de werkelijk ontroerde beleving. In deze stroming vertegenwoordigde de « Imitatio Christi » een hoogtepunt met de sterkere behoefte aan liefde tot en geloof in God dan aan de zgn. « werken ». Hierdoor werd het ook bij Erasmus zo veelvuldig voorkomend beginsel voorbereid van de rechtstreekse betrekking tussen de ziel en God, waarin b.v. de H. Sacramenten geen of een vrijwel geringe rol vervulden.

We weten dat sociaal-religieuze pedagogie een belangrijk kernpunt van Erasmus' levensprogram uitmaakte. We zien immers dat hij zijn uitgave van het « Nieuwe Testament » met lyrische be-

(13) Vgl. Dr. N.J. Singels, *Een tweede twaalfstal samenspraken van Desiderius Erasmus*, Amsterdam, (z.j.), bl. 23.

spiegelingen als deze inleidt: « Ik hoop dat de landman er delen zal uit zingen, al stappend achter de ploeg; dat de wever het zal neuriën op het ritme van zijn getouw; dat de reiziger de verveling zal verdrijven door erin te lezen... »¹⁴.

Waar we aldus kunnen vaststellen hoe zeer Erasmus op de studie en de lectuur van de bijbel aandringt, is het eveneens niet zonder belang eraan te herinneren, dat de Kerk in de middeleeuwen, zo ver ons bekend is althans, geen algemeen bijbelverbod heeft uitgevaardigd. Wel waren er beperkende bepalingen wat bijbellectuur betreft. De 15de eeuw was eigenlijk de eeuw van de bijbelverspreiding, waarin het aandeel van de Moderne Devoten vrij aanzienlijk is geweest. De Psalmen naast de Epistels en de Evangelieën en de hieruit voortgekomen vertaling van het Nieuwe Testament van G. Grootes leerling, Johan Schutken, werden in talloze exemplaren over het gehele gebied, waar de Moderne Devotie haar broeder- en zusterhuizen had, afgeschreven. Het is typerend voor de 15de-eeuwse behoefte aan schriftlectuur, dat een der eerste Nederlandse boeken, die ter perse gelegd werden, de bijbel was. Op 10 januari 1477 hebben Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon van Middelborch te Delft een tweedelige folio-uitgave van het Oude Testament zonder de Psalmen bezorgd. In 1477 ook gaf Gerard Leeu te Gouda een editie in het licht, die hij in hetzelfde jaar aanvulde tot een volledige bundel met Epistelen en Evangelieën. Het succes van die uitgave blijkt uit de vele herdrukken, die elkaar met grote regelmaat volgden. Ook handschriften van bijbelvertalingen werden verspreid. Behalve aanzienlijke families konden welvarende poorters zich de weelde van het bezit van een bijbelvertaling veroorloven. In de Vlaamse steden hadden gildeleden, naast andere lectuur, niet zelden de « ewangelien in Vlaamsch » of een « zoutre » in hun bezit, zoals b.v. een handschoenmaker te Gent¹⁵. Eveneens in de algemene geest: het teruggrijpen naar het oerchristelijke, waarvoor het biblicisme kenschetsend mag heten, heeft de bijbelse humanist, Wessel Gansfoort, schriftlectuur veelvuldig aanbevolen.

Ongetwijfeld heeft ieder van deze losse elementen een eigen betekenis of nuance gehad, maar opgenomen in het erasmiaans complex vormen ze een nieuwe en machtige grootheid.

In het begin van de 16de eeuw is de stuwkracht die van het « Enchiridion » uitging, waar Erasmus op lectuur van de profeten, de kerkvaders, de evangelisten en de apostelen, vooral van Paulus

(14) Vgl. G. Degroote, *Erasmus, Pelgrim van de geest*, Brussel-Amsterdam, (Prominenten, nr. 1), 1955, bl. 70.

(15) Voor deze vaststellingen, zie Dr. C.C. De Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden, 1937, bl. 88 en pass.

aangedrongen heeft, zeker aanzienlijk geweest. Hiermee bedoelen we echter niet, dat ook de reformatie, Luther en de « duysche doctoren » niet in gelijkaardige richting zouden gewerkt hebben.

In 1530 gaf Karel V, volgens het advies van de universiteit te Leuven, zijn privilege aan de bijbelvertaling van Vorsterman. Hoe het publiek in die jaren reeds met de Schrift was vertrouwd, bevestigt ons niet alleen de literatuur : ook op meer dan één schilderij werden toen de gewijde teksten door de vindplaats alleen aangegeven¹⁶. En dit gebruik onderstelt oefening in het opslaan van de gewijde boeken, een heel andere verhouding van het volk tot de bijbel dan de « Eerste Bliscap van Maria » indertijd aangaf met de priesterlijke verzekering : « Tscriftuere seit inden latine »¹⁷.

Deze enkele trekken mogen er reeds op wijzen, dat het onjuist is, zoals al meermalen gebeurde, in de bijbelse gefundeerdheid van bepaalde stukken uit de eerste decennia van de 16de eeuw, of zelfs in de bijbelse kleur, een bewijs van uitsluitend reformatorische of ketterse gezindheid te zien.

De Paulinische opvatting van het mystiek lichaam van Christus werd door Erasmus, lang vóór Luther, in onze gewesten, namelijk in zijn « Enchiridion » met klem verdedigd, zoals we reeds schreven. Het hoeft dan ook niet te verwonderen, dat de meeste spelen van 1539 ook door Paulus werden geïnspireerd. *Deynze* beroept zich vijfentwintig maal op Paulus binnen het bestek van 497 versregels; de andere stukken, die ongeveer dezelfde omvang hebben, als *Audenaerde*, eenentwintig maal; *Axele*, tien maal; *Nieuupoort* acht maal; *Meenene*, zes maal... Men kan bezwaarlijk enig auteur aanwijzen aan wie zulke uitvoerige en talrijke citaten, toespelingen en zelfs grondgedachten werden ontleend als aan Paulus.

Nauwe aansluiting bij Erasmus vertoont ook de neiging de Schrift en de kerkvaders vrijwel op één lijn te stellen. De kennis van de Schrift, inzonderheid bij de toneeldichters, die dikwijls in nauwkeurige vindplaatsen is vastgelegd, beweegt zich over het algemeen in de richting, die door Erasmus was aangegeven.

De spelen brengen op vele plaatsen een bloemlezing uit de profeten en de kerkvaders, uit Paulus en de Evangeliën, voornamelijk het Evangelie van Johannes.

Dit laatste was, met zijn voorstelling van de Logos (geest), waarop Erasmus voor een aanzienlijk gedeelte zijn cultus berustend op de geest, zonder veel uiterlijke ceremoniën, had gebouwd, ook de humanist bijzonder lief. Dergelijk eclectisme herinnert dus even-

(16) Vgl. Prof. Dr. G. Brom, *Het Begin van de Renaissance in Nederland in Handelingen van het Zeventiende Nederlandsche Philologencongres*, Groningen, 1937, bl. 38.

(17) Vgl. Prof. Dr. G. Brom, *l.c.*, bl. 38.

eens aan het « Enchiridion ». Het optreden van personages als Evangelisch leeraer, Vercondigher des Woorts, Schriftuerlijk Troost en Gheloeve (ook in het werk van C. Everaert bewegen zich gelijkaardige figuren) sluit ongetwijfeld aan bij het 15de-eeuwse biblicisme, terwijl ook de hervorming, na en naast het erasmianisme hieraan evenmin vreemd is.

De publicatie van Erasmus' « Nieuwe Testament » was van niet geringer betekenis dan die van de latere Lutherse vertaling. Men heeft de uitwerking van Erasmus' werk met reden een geestelijke aardbeving genoemd, niet in het minst om de vaak scherpe aantekeningen.

Dit « Nieuwe Testament » van de humanist kenden de rederijkers blijkbaar zeer goed. Dit leert ons « Een Spul van Sinnen van den Siecke Stadt » van omstreeks 1536¹⁸. Merkwaardig is immers de plaats in dat stuk waar de allegorische persoon « Meer dan Een » zweert bij « tnieuwe testament, van Erasmus getranslateert » (v. 507) en zelfs bewust met de Meester dweept.

Terloops weze het hier opgemerkt, dat er nu en dan in de colloquia zelf echo's kunnen opgevangen worden van het groot succes dat dit « Nieuwe Testament » heeft gekend. Het gebeurde trouwens meer dan eens, dat de humanist in de een of andere samenspraak bepaalde personen toespelingen op hem of zijn werk in de mond legde. Zo is er ook in de « Cycloop-Evangeliedrager » een ridder die pocht op het bezit van een Nieuw Testament in de Latijnse vertaling van Erasmus, dat hij zorgvuldig heeft laten inbinden en met kleuren versieren; ook in het colloquium tussen de Jongeling en de lichte Vrouw zegt de eerste dat hij liever dan een drinkfles mede te nemen, met het Nieuwe Testament van Erasmus op zak naar Rome is geweest.

Wat nu de allegorische figuur « Meer dan Een » betreft: deze is de typerend-samenvattende naamgeving voor de velen, die toen dit werk hadden gelezen. « Meer dan Een » *leest dagelijks* Erasmus. Hij wordt nl. door *Gemeent* aldus ondervraagd:

Wat ist, Meer dan Een, dat ghij dagelicx gaet leesen?
Laetet mijn als nu doch sijn gehoort.

en antwoordt:

(18) Er was in 1524 een *Nieuw Testament* door Cornelis Heynrickz te Delft gepubliceerd. Deze vertaling van Erasmus' bewerking kan in het « spul » bedoeld zijn. — Vgl. Joseph Coppens, *Les Idées Réformistes d'Erasmus dans les Préfaces aux Paraphrases du Nouveau Testament, Extrait de Scrinium Lovaniense. Mélanges Historiques Etienne Van Cauwenbergh*, 1961, met het oordeel over deze « idées réformistes », inzonderheid op bl. 365.

Maer dat uprechte godlick Woort,
welcke Woort behoort van ons te sijn gelaudeert,
maer Sulck Veel, dat hoorende, die sinne beroort.
Siet, tis tnieuwwe testament van Erasmus getranslateert.

Maar *Hijpocrisije* zegt nopens de humanist :

Van Erasmus, die is wel voor anderhalf ketter vermeert
bij die geleerden, wat laetij u doncken ?
Want duer hem sijn veel menscen van ons gekeert.
Wech mit dat bueck, eert mij thert gaet ontfoncken,
Die geleerden misprijsent...

Maar « Meer dan Een » weerlegt dit op bijna treffend-erasmiaanse wijze :

Neen, die verkeerden die dagelix drincken droncken
die misprijsent, tis guet te bemercken.
Al gaense seer simplick als engelen proncken,
sij sijnt die de valsheid grotelick verstercken,
niet hebbende, maer al besittende, dees vermomde clercken,
soe datse toverblijfsel van Sodoma wel moogen sijn.

Dit moge de algemene, christelijk-humanistische geest zijn, die bepaalde poëten, welke aan de Gentse festiviteit van 1539 deelnamen, meer dan vluchtig heeft getekend. Welke is nu de eigenlijke weerkaatsing van het erasmiaanse levensbeeld in hun spelen en refreinen ?

Beschouwen we het eerst de refreinen.

In de categorie *int sotte* verraden de prijsvraag : « wat volck ter werelt meest zotheyt tooght », evenals verschillende antwoorden, een vrij scherp gevoel voor de dwaasheid, die in alle lagen der samenleving is verbreid. Deze is bovendien door die dichters in bonte verscheidenheid niet zelden raak of spottend nagetekend. En juist die ruime kijk op het religieus, maatschappelijk en huiselijk leven lijkt verwant met die van hem, die mijmerend over zovele menselijke gebreken en tekortkomingen, de « Lof der Zotheid » schreef.

Zo wordt in het refrein, dat door Antwerpen wordt voorgedragen en aan J. Van den Berghe wordt toegeschreven een kleurig tafereel van de algemene « zotheyt » der geestelijkheid geschetst :

Zy graven putten die gheen water en hauwen,
Zy zoucken helicheyt in vrende cleeren,
Zy zwaeren zuverheyt, en zyn ghaerne by vrouwen
Zy zijn ootmoedigh, beghaerende veil eeren
Zy en stryden niet, en ryden als heeren,

Axel heeft het over :

Prince, die weten en ander leeren
Den wegh, en zelve daer wt keeren,
Die tooghden zotheyt boven al onvroet.

Brussel typeert vooral de dronkaards :

Die tcannekin, of tcroeskin of tduumkin leken,
Dit volc inde waerelt meest zotheyt tooght.

In Nieuwpoort heet het in de opdracht van de « prince » :

Prince ! coopman, zeeman, landtman, slave :
Zy zijn al van zotheden vulder dan vul...

Meenen constateert :

Der zotten es een onhendigh ghetal

en tekent met ruwe trekken de veelzijdigheid van stultitia in... personen, die hun kinderen alles geven waarvoor ze zelf zo hebben moeten zwoegen, en naderhand gedwongen zijn bij diezelfde kinderen te gaan bedelen; in... smulpapen die aan niets dan aan banketeren denken; in leugenaars, kwaadsprekers en dronkaards.

Ook Oudenaarde stelt vast, ongetwijfeld volgens het vroeger reeds bekende : « numerus stultorum est infinitus » maar door Erasmus' Stultitia in nog ruimer omloop gebracht en schilderachtig in tal van gestalten geïndividualiseerd, dat :

Veil zotheyt tooghden, zotten zonder ghetal,
Voor God es alle wijsheyt zotternye...

terwijl deze laatste gedachte ook bij Erasmus door Stultitia aan het slot van haar rede wordt uitgesproken. Verder heeft de auteur van het Oudenaardse refrein hoofdzakelijk de gierigheid op het oog. Caprycke neemt hen die dwaas verliefd zijn op de korrel, terwijl Edynghe de waanwijsheid aan de kaak stelt :

Voorwaer, gheen zotter dynck dan dat zelve dijnkt
Zeer wijs te zyne, en dies glorieirt.
Gheen volc yewers meer zotheden volbrijnght
Dan tvolc wanewijs zot...

En waar de dichter waanwijze theologen gewichtig laat disputeren « naer tschijn zonder zijn », denken we niet even aan de « magistri nostri » over wie Erasmus zich lustig had gemaakt ?

In Deinze klinkt weer iets van de erasmiaanse grondantithese en de « uitwendigheid » is er aldus geschakeerd :

Die duer ghemaecte heiligheyt goet wilt wezen,
 Die God in tshynen bidt om zijn ghenade,
 Eenyghe plecken kiezende, vrough of spade,
 Anders dan in Godts gheest, duegdigh gherezen...
 Die hem tot Gods dienst stelt, zonder swichten,
 Ende daer duer van menschen wilt loon ontfaen.

In de slotstrofe trilt nog eens het bekende gezegde door :

Prince, men vint zotten zonder ghetal
 Int aerntsche dal, zy schynen zeer pryzelick...

Kortom, de geestige en vaak veelzijdig-ironiserende visie, die uit deze refreinen spreekt, lijkt wel verwant met die van Erasmus.

In de refreinen int vroede verneemt men ook meer dan één erasmiaanse klank : b.v. waar het beeld van de christen strijder voorkomt, denken we aan het « Enchiridion ». Zo spreekt Brugge over de « kersten ridder » waarbij de « wapene Gods », de « helm des zaligheys », het « zwerdt des gheests » en het « schilt des gheloofs » de gebruikelijke termen zijn.

Het refrein van Nieuwpoort bevat een gelijkaardig-gekleurde oproep :

Laett ons, Christen ridders, godts wapen draghende,
 Sterckelick stryden...

En in dat van Kortrijk wordt de christen strijder alweer uitgerust met het « harnasch gods », het « schilt des gheloofs », de « helm des zaligheys » en het « zwaerdt des gheests ».

Oudenaarde herinnert aan de « fides charitate formata », die de auteur van het « Enchiridion » eveneens bijzonder dierbaar was:

— — — — — de mensche, die God bemerckt,
 Ende metten schilt van tgheloove verstaerckt,
 Gloyende in Gods liefde, vul charitaten,
 Ende die naer de zelve liefde waerckt,
 Alle dijnghe zullen hem commen te baten...

Zelfs bij de lectuur van de refreinen « int amoreuze » denken wij, althans op één plaats, aan Erasmus. Het Antwerpse refrein, dat op naam van J. Van den Berghe staat, bezingt een merkwaardige geliefde : de H. Schrift ! Voor deze dichter, die we in een ander verband als een erasmiaanse geest leren kennen, telt de leer alleen in haar oorspronkelijke, zuivere vorm. Zo zucht hij in ditzelfde refrein met betrekking tot de H. Schrift :

O heere, hoe mueghdy dit al laten gheschien,
 Datmen schriftuere dect met menschen practijcken

In tvalsch bestieren,
 Die de aerme vertroost, en ooc de rijcken
 In alder manieren ?

Het vraagstuk van de verdienstelijkheid van de werken was klaarblijkelijk voor de sinnespeldichters zo actueel, dat het antwoord op de voorgeschreven « sin »: « welck den mensche stervende meesten troost es » veelal hetzelfde is: niet het geloof in de verdiensten van uiterlijke werken maar in de verdienste en de genade van Christus.

Kan deze vrij grote eenvormigheid tevens niet een gevolg zijn van enige onderlinge afspraak omtrent de behandeling van de prijsvraag ? Dat was zeker mogelijk, vermits de afgevaardigden van al de deelnemende genootschappen te Gent waren samengekomen, om door loting de volgorde van de opvoeringen vast te stellen. Het is daarenboven meer dan waarschijnlijk dat ze elkaar reeds ontmoet hadden een zestal weken vóór het beroemde toneeltoernooi, op het refreinfeest, het voorspel van deze rhetorische festiviteit.

Hierboven wezen we erop, dat Erasmus o.m. reeds in zijn « Enchiridion » de gedachte van de waardeloosheid der uiterlijke-vrome werken had uitgedrukt. Het komt ons voor, dat we bij de « uiterlijke werken », die veelal als kernegegevens worden behandeld, in het algemeen aan niets anders hoeven te denken dan aan reacties in de geest van Erasmus tegen de afwijkingen van het ware geloof in verscheidene vormen van farizeïsche beoefening van de deugden en van aflaathandel, in gesjacher met bullen en andere misbruiken bij stervenden, terwijl God zelf uit het oog verloren wordt²⁰. Waar men zou kunnen opwerpen, dat ook de reformatie opkwam tegen deze zwakke zijden van het toenmalig kerkelijk leven, moge de overweging gelden, dat dit in de spelen niet binnen het kader van een, althans niet uitgesproken, reactie gebeurde die een volledige breuk met de Kerk als instelling op het oog had. Dit neemt niet weg, dat evenals bij Erasmus, de Kerk en haar middelaarsfunctie meestal onvermeld blijven²¹. Maar toch levert dit een goede grond om aan te nemen, dat de invloed van de eigenlijke hervormingsbeweging bij de sinnespeldichters niet zo

(20) Vgl. hiermede Dr. L.M. Van Dis, *o.c.*, inleid. pass., waar hij op intelligente en genuanceerde wijze de Gentse spelen in de sfeer van de hervorming heeft geplaatst.

(21) Het verzwijgen van de Kerk in haar middelaarsfunctie was een der maatstaven door Dr. L.M. Van Dis, *l.c.*, bl. 46, aangelegd, volgens dewelke hij tot de reformatorische inslag in de spelen over het algemeen besloten heeft. Hoe zwak dit criterium is blijkt uit zijn eigen bewijsvoering, waar het stuk van *Audenaerde* in zijn geheel nog katholiek genoemd wordt, ofschoon de Kerk er evenmin in haar middelaarsfunctie een rol vervult.

krachtig als de erasmiaanse geest heeft gewerkt. Dit betekent niet, dat b.v. in een spel als dat van Antwerpen niet de een of andere bijzonderheid een opvallender gelijkenis vertoont met de reformatie²², terwijl andere trekken, naar Dr. L.M. van Dis in verband o.m. met de spelen van Brugge en Nieuwpoort reeds schreef, een uitgesproken rooms-katholieke gedachtengang verraden en Oude-naarde in zijn geheel als katholiek mag beschouwd worden.

Waar in de meeste spelen het volle licht op het geloof valt, is dit niet een uiting van de « sola fides », doch veeleer het beklemtonen dat het vertrouwen in Gods barmhartigheid een veiliger troost biedt dan de uitsluitende hoop op de verdienstelijkheid van « uitwendige werken », die immers niet uit een ware en innige beleving voortvloeien. Erasmus' veelzijdige kritiek op bepaalde religieuze en sociale aspecten van het Bourgondisch-middeleeuwse cultuurbeeld lijkt ons achter dit alles te leven. Hier bereikt de erasmianiserende kritiek een hoogtepunt, want deze refreinen en spelen horen nog tot de wereld van Bourgondië²³.

Een overzicht van de voornaamste toneelspelen moge dit nog nader toelichten: meer dan b.v. de spelen van Brussel, Leffynghen en Wijnoxberghe lijkt dat van *Brugghe* ons karakteristiek, waarin het gemis aan « vast geloove » met het verwijt bedacht wordt:

Wilt ghy den Pharizeers met ghewaercken slachten
En zoo een vanden rechtvaerdyghen wezen ?

Vrome werken, zonder intens geloof, zijn uit den boze, zoals *Gheestelic bewijs* zegt:

De mondt es in de kaercke, therte es thuus,
Wy drijncken droncke, wy vieren de daghen;
Wy hooren messe, wy vloucken, wy plaghen,
Wy dienen de zanten, God stel wy bezyen...

Deze klachten vinden we in een erasmiaanse toonaard bij *Schriftuerlic troost* weer:

— — — — — ten es alleenlic niet ghenouch
Kercken stichten, maer tgheloove houden van dien...

De tegenstelling tussen overtuigde beleving van het geloof en vormelijke beoefening ervan wordt nog breder uitgewerkt wanneer *Schriftuerlic troost* verklaart, dat alleen hij in de hemel komt « die

(22) Vgl. *Het Jaarboek van De Fonteyne*, 1946-47, bl. 26.

(23) Vgl. G. Degroote, *Bourgondische en Dietse Wereld*, in *Spiegel der Letteren*, 1e jrg. (1957), nr. 2, bl. 125.

den wille doet mijns vaders eerbaer » (v. 121) en *Gheestelic bewijs* onmiddellijk verduidelijkt :

Dats : die den gheloove naer volghen, voorwaer
En der helyghen leven, naer haer vermueghen.

« Uitwendigheden » die niet door het geloof geïnspireerd zijn worden verworpen :

Noch duer pelgrymagien, noch duer vasten,
Noch duer bedijnghe, niet mocht ons ontlasten.
Noch cappe noch crune, noch psalter noch schelpen
Noch perdoenbrieven, ten moght al niet helpen
Zonder dezen middelare tonzen accoorde

Nieukercke brengt deze zelfde synthese van de erasmiaanse tegenstelling, die eigenlijk ongeveer al de toneeldichters voor ogen staat.

In *Meesene* valt de nadruk op de liefde tot God, op de « fides charitate formata ». Schijnvrome heiligenverering wordt gewraakt evenals het « brieven van pardoenen coopen, wtvaerden, iaergheyden stichten by hoopen / Om daer duere te zyne wt purgacye ».

Als bij Erasmus wordt het samengaan van het geloof en de praktische toepassing ervan in het gewone leven geprezen : « Wel hem, die tgheloove te belevene zochte ! ». Er wordt ook aan de christen strijder herinnerd (v.v. 451-452 en 455-56). De auteur betoogt nog, dat wanneer de mens in stervensgevaar verkeert en niet kan biechten of enig sacrament ontvangen, hij nochtans op Gods ontferming mag hopen. Deze opvatting, die overigens tot de Roomse sfeer behoort, vindt men in Erasmus' « De Praeparatione ad Mortem » en wordt hier als volgt uitgedrukt :

Als de mensche hem vindt in sdoodts verdriet
Te water, te lande, messchielic vergaende
Dat hy biechte noch sacrament es ontfende
Nochtans up Gods ontfermen betraut,
Midts dat hem zijn zondigh leven beraut...

Ipre lost het probleem geloof-werken aldus op : *Cleyndoedighe* vraagt :

— — — — ben ic dan gheen goede ghewaercken schuldigh?

en *Gheloovigh herte* antwoordt :

Ja ghy, menighvuldigh, want hoe waert mueghelic !
Als ghy Gods woort ghelooft zeer huegelic,
Dat hy u ghemaect, bewaert, verlost heift,
Den lesten druepel bloeds zijns zoons ghecost heift
Tgheloove zal waercken in dier maniere brijnghen
Als gloyende spaercken die wt den viere sprijnghen...

Thienen brengt ons op verrassende wijze de colloquia « *Funus* » en « *Exequiae Seraphicae* » in herinnering, waar de twistende orden, die schuilgaan achter de ironiserende naamgeving van *Heligh inden Schijn* en *Ydel Voortstel* zich bij *Staervende Mensche* inspannen om hem te overhalen zich in hun monnikspij te laten begraven²⁴. Ze hebben weinig van het levendig-komische van Erasmus ofschoon de tegen elkaar opschreeuwende partijen ongetwijfeld de lachlust van de toenmalige toeschouwers zullen opgewekt hebben, waar ze aanbevelingen als deze lieten horen :

Ydel voortstel :

— — — — —
 Zo anvaert ons oorden, tzal u baten;
 Doet u ter aerden bestellen zonder laten
 In ons heligh habijt, ghy en zult niet falen;
 God zelve zal u ontwyfelic halen
 In zijn rijke met vroulicken bedryve...

en wanneer *Staervende mensche* repliceert :

Zulc ghelut en wilt my in dhooren niet clijncken,
 Tzoude my crijncken; laet dat blyven dan

reageert *Schijn van heligheyt* :

Ghy zoudt u ook bedrooghen schryven, man,
 Maer wildy u zake wel ghereghelt hebben,
 Zekerlic vaste ende als bezeghelt hebben,
 Anvaert ons orden die veil heyligher es,
 Met der begravijngghen, die veil veylygher es,
 Van onzen zeer helyghen habyte...

Tot *Staervende mensche*, klaarblijkelijk verveeld, hen beiden afscheept. Achter de woorden, waarin hij zijn eindelijk verworven inzicht uitdrukt²⁵, zindert de huiver voor God, die eveneens volgens Erasmus, met het geloof moest samengaan. Ook de « kerstelicke ridder » wordt hier vermeld (v. 265) en vooral *Schriftuerlic Zin* tovert *Staervende mensche* het ideaal voor ogen van de christelijke ridder zoals Erasmus hem in het « *Enchiridion* » tekende²⁶.

(24) v.v. 144-203.

(25) v.v. 397-399.

(26) v.v. 304-321. Dit is voor het overige — het weze hier voor het eerst opgemerkt — een der sterkst gebouwde stukken van de verzameling spelen, met ingevlochten refreinen, met hier en daar een hymnische inslag en woordspeling op de Fonteyne. *Staervende mensche* spreekt een refrein uit op de stokregel : « U ontferm-herthigheyt meest mynen troost es » (v.v. 386/441) ; woordspeling op de Fonteyne in refrein : v.v. 471/513 met stokregel : « Haelt my, Jesu, alst past by apetyte ».

In *Loo* wordt het afgeraden « anders dueghden te copene // of in zeker bullen te hopen » en verklaard, dat het vertrouwen op Christus « Niet duer goud of zelve verganghelic » kan vervangen worden.

In *Cortrycke* laat *Dwoordt der waerheyt* zich op deze wijze over de « werken » uit :

Sghelijcx es de goddelicke ghenadigheyt
 Principiaal int verghef der zonden gheleghen,
 Niet by den toedoene van ouder pleghen
 Als offeranden, sacrificyen kendigh,
 Ofte duer eenyghen zaken wtwendigh,
 Waer mede men God waent sonderlijngh paeyen...

Wat *Edynghe* betreft : in het begin wordt het farizeïsme van *De Mensche* aan de kaak gesteld. Vijftig verzen volstaan niet om zijn zgn. werken op te sommen. Hij heeft het hierbij even zeer over :

Aelmoessen voor [zijn] duere menighvuldigh

als over « werken » waarvan we elders reeds een echo hoorden :

Ik verdien afaet, ic ga pilgrymage;
 Ic leene tvoc gaut, zelve om goe gage;
 In veil broerschapen staet mynen naem gheschreven.

Volgende ironiserende trekjes zijn Erasmus niet helemaal onwaardig :

Mensche :

Ick dancke den heere die my gheeft gracye
 Zijn heligh ghebod en wet te vulbrijnghen.
 Ic ben gherust, my en qwellen gheen dijnghen
 Als wel ghetroot ga ic op en neder.
 Die my lief hebben, beminnic wedere.
 Die my daeren, en can ic verdraghen niet.
 Ic zouder liever tlichaam om waghien ziet,
 Bylo, alst gaet mijn eere te naer nare.

Verder wordt de rechtvaardiging door het geloof ethisch gezien : de zondige mens wordt deugdzaam en rechtvaardig; in zijn gemoed voltrekt zich een hernieuwing : een denkbeeld dat Erasmus, blijkens zijn « *Enchiridion* », ook dierbaar was.

In geen enkel stuk wordt de erasmiaanse ontdekking van het mystiek lichaam van Christus zo breedvoerig uitgewerkt als in *Deynze*. Over degenen die zich door hun « werken » van Christus verwijderen om eigen wegen te gaan zegt de toneeldichter :

Meenende dat daer zaligheyt in leyt...
Blende leeders, daer de blende duer wert verleedt...

Er wordt ook weer even gehandeld over de plotselinge dood.
Menschelicke crancheyt stelt hierover de volgende vraag :

Maer of wy duer watere, vier, zwaert of regael
Of anders zonder priester staerven, vol zonden ?

waarop *Troost der schriftueren* antwoordt, dat in dergelijke omstandigheden op de barmhartigheid van Christus moet gehoopt worden.

Het aanschouwen van Christus aan het kruis is in ons verband niet helemaal zonder belang. In zijn « De Praeparatione ad Mortem » en in zijn « Funus » had Erasmus deze contemplatie aanbevolen. Aldus wordt de gekruisigde Christus getoond in Meesene, Ipre, Nieukercke, Nieuport, Antwerpen, Axcele, Bruessele, Loo Cortrycke, Wynoxberghe, Deynze.

We zien bijgevolg in het dilemma : of het geloof in uitwendige, vrome werken (zodanig dat men er dan verder maar op los leven mag) of in Christus zelf de stervende mens het meest troost schenkt alsook in de oplossing ervan, een der grondtrekken helder worden van het beeld, dat Erasmus met vaak zoveel ironische wereldwijsheid heeft ontworpen van het toenmalige sociale en religieuze leven. Dat dilemma neemt, zoals we reeds schreven, in de meeste toneelwerken een centrale plaats in.

Betekenisvol in dat opzicht is het latere getuigenis van Van Meteren²⁷, waar hij o.m. vaststelt dat uit de spelen van 1539 spreekt : « oprecht Christelijck geloove » dat zich niet inlaat « met veel ingebroken superstitieuse ceremonien (daer de oude Cathelijcke Apostolijcke eerste Kercke niet veel van wisten ofte gebruykten) »; hij verklaart verder dat deze toneelwerken velen ertoe gebracht hebben « haer Salicheyt... te halen in de Schriftueren by de oude Catholijcke Apostolijcke Kercke / daer sy van gheen Bedevaerten / Aflaeten / Casseboverijen (selve verboden by het Concilie van Trente) ...ende diergelycke superstitieuse godsdiensten... » weten willen en dat zij o.m. voor erasmianen gescholden worden.

Zeker niet minder dan de reformatie heeft Erasmus bijgedragen tot de aanzienlijke ontwikkeling van de kennis van de Schrift bij deze poëten, van hun paulinisme. Evenals bij de Rotterdammer komt bij hen het veelvuldig gebruik voor van de voorstelling van het mystiek lichaam van Christus, van Geloof, Hoop en Liefde,

(27) *Historie der Nederlandscher ende haerder na-buren oorlogen ende geschiedenissen tot den jare 1612*, aangehaald door Dr. L.M. Van Dis, o.c., bl. 33-34.

van de figuur van de Christelijke Strijder. Erasmeers lijkt ons tenslotte hun algemene geest van kritiek, die de Kerk als instelling niet aantast; meer in het bijzonder bij de refreindichters, die zin voor de schilderachtige bontheid van het leven, die samengaat met hun inspanning om de dwaasheid in haar meest verscheiden gestalten te doen leven.

Een voorname aanleiding om de spelen als reformatorsch te beschouwen ligt hierin, dat ze, en dit in tegenstelling met de refreinen, officieel verboden werden. Dit gebeurde echter nadat zowel spelen als refreinen door de stedelijke en kerkelijke censores, vóór de opvoering en de voordracht, waren goedgekeurd. Verliezen we evenmin uit het oog, dat ze eerst na de woelingen te Gent, in 1540, op de keizerlijke index geplaatst werden, een verbod dat later nog werd herhaald. De kastijding van Gent door Karel V hangt samen met diens strijd tegen deze stad in het algemeen, en gaat niet in het bijzonder op de zgn. opstandige spelen terug.

De plaatsing op de index valt overigens licht te begrijpen wanneer we bedenken dat, gezien de toenmalige verwarde geestelijke toestand, de spelen stellig meer dan de refreinen, met de vaak weerkerende erasmiaanse kritiek op godsdienstige praktijken, op uiterlijke goede werken, met daartegenover hun erasmiaans-gekleurde bevestiging van Christus verlossingswerk, het vertrouwen, niet in het minst van de gewone man in de Kerk aan het wankelen konden brengen en bovendien op de hervorming zelf richten. Het reeds herhaaldelijk vermelde « Enchiridion » is hier weer tekenend. Jarenlang genoot het de faam een voortreffelijk ascetisch handboek te zijn. Het werd door niemand minder dan Budeus en Thomas More zelf geprezen. Maar in het licht van de latere gebeurtenissen werd het als gevaarlijk beschouwd. Het is trouwens bekend, dat Erasmus bijna even suspect was geworden als Luther en... hoeveel werken van de humanist werden door de indices niet veroordeeld? ²⁸

Indien men deze stukken in die tijd werkelijk als hervormingsgezind had aangevoeld, zou men in de eerste plaats sancties hebben moeten treffen tegen de auteurs ervan en de deelnemende kamers. Dat is intussen niet gebleken.

De officiële functie van de factor die het stuk schreef mag hier evenmin vergeten worden. Zelfs in de onderstelling, dat de schrijver van een dergelijk werk, niet de factor maar een der rijmende gezellen uit de eigen kring was, op het toneelfeest vertegenwoordigt hij toch zijn kamer en ook zijn stad of gemeente. Ketterse gezindheid aflezen van (al) deze sinnesspelen staat derhalve min of meer

(28) Vgl. Dd. Fr. H. Reusch, *Der Index der Verbotenen Bücher*, Bonn, 1883, I, S. 347 sqq.; vgl. ook Rudolf Padberg, *Erasmus als Katechet*, Freiburg, 1956, S. 9.

gelijk met het aanvaarden van die zelfde geestesgesteldheid ook bij de kamers, althans bij de leidende, verantwoordelijke instanties, bij het gemeente- of stadsbestuur. Dit is evenmin bewezen.

Dat de deelneming voor de rederijkerskamers waarlijk een officiële aangelegenheid was, waarbij het stads- of gemeentebestuur zelf betrokken was, wordt b.v. aangetoond door de stadsrekeningen van *Axel* over de jaren 1538-1539, die de herinnering aan de deelneming van *Axel* hebben bewaard²⁹. Een gelijkaardige bevestiging omtrent *Kaprijcke* is eveneens bewaard gebleven³⁰.

Algemeen bekend, daarentegen, is de geest van stoutmoedige kritiek der kameristen, die zich hier meer in erasmiaanse zin dan in die der eigenlijke hervormingsbewegingen heeft geuit.

Wat het getuigenis van tijdgenoten betreft, door Dr. L.M. Van Dis³¹ eveneens tot staving van zijn reformatorische stelling ingeroepen: wat was dat meer dan de vrij objectieve vaststelling van een « nieuw geluid » in de spelen van 1539? Dat achteraf in uitsluitend reformatorische betekenis uitleggen betekent een miskenning van het aandeel dat Erasmus in de diepe kentering van zijn tijd heeft gehad.

Andere Spelen

Zoals we reeds schreven, is er in « Een Spul van Sinnen van den Siecke Stadt » (ongeveer 1536) veel invloed van Erasmus, zelfs een bewust dwepen met de humanist. Dit merken we niet alleen in de figuur van « Meer dan Een » maar « Wijse Beraedinge » die aanknoopt bij het betoog van « Schriftuerlicke Predicatie » in het eerste bedrijf, wijst in erasmiaanse zin de weg tot verbetering door eendrachtige liefde, afschaffing van het celibaat, van beelden- en heiligenverering doch handhaving van de hiërarchie en gehoorzaamheid aan de geestelijken die hun plicht verstaan. Tot een eigenlijke breuk met de Kerk komt het niet. Wat de hier geopperde mening omtrent het celibaat betreft, verdient het opmerking dat Erasmus in zijn « *Ratio verae Theologiae* » (1518) ook gesuggereerd had, dat het beter zou zijn de priesters te laten huwen gezien het onwaardig gedrag van een niet gering aantal onder hen. In de « *Laus Stultiae* » (53e hoofdstuk) alsook in de colloquia richt hij zich in dat opzicht scherp tegen de monniken. Zo b.v. in het colloquium « *Virgo Misogamos* » (Van de Maagd, die niet wou

(29) Vgl. Dr. L.M. Van Dis, *o.c.*, bl. 67, voetr. 2.

(30) Vgl. Fr. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de Gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen*, Tweede Reeks, tweede deel, Gent, 1870-72, bl. 150.

(31) *O.c.*, bl. 32-33.

trouwen, 1523) ³² raadt hij stellig het celibaat af : « Integendeel ! Ik meen dat het veiliger is, dan in het gezelschap van die vette, altijd tot barstens toe, met eten volgesmulde monniken... Ze worden « vaders » genoemd, en dikwijls doen ze hun best, opdat deze naam op hen zou worden toegepast, met zijn werkelijke betekenis » ³³.

« Een tafelspel van die menichfuldicheyt des bedrochs der werelt, waer doer die oorspronck der sonden comt welcke regnerende sijn in alle staten, beyde gheestelicken en wereltlicken » ³⁴, dat wellicht rond 1539 is ontstaan, herinnert eveneens aan de geest van de hierboven besproken Gentse rederijkersstukken. Elke aanwijzing omtrent de herkomst van dit spel ontbreekt. Twee personen nemen aan de samenspraak deel : « Oorsprong der Zonden » en « Menigvuldig bedrog ». Woeker, hovaardij, nijd, eigenbaat, huichelarij, aflaatbrieven, bullen, beeldenverering, bedevaarten... kortom, de « menichfuldicheit des bedrochs » wordt in velerlei vorm en schakering gehekeld, doch het eigenlijk kerkelijk levenssysteem wordt niet aangerand. Dit moet dan ook eerder in erasmiaanse dan in reformatorische zin begrepen worden, ook waar de auteur als zijn mening te kennen geeft, dat tegenover het menigvuldig bedrog in de samenleving : « Alle die den gheest Gods beminnen... gheestelike menschen (zijn) ».

Hetzelfde geldt voor het spel : « Den Boom der Schriftueren van VI Personagien, ghespeelt tot Middelburch in Zeelant, den eersten Augusto in tjaer 1539 ». De opvoering greep dus enkele tijd na het Gentse Feest plaats. Reeds Dr. G.D.J. Schotel getuigde in zijn uitgave : « Het geheele spel was eene stichtelijck sermoen jegens de dwalingen der kercke en de hypocrisye der geestelicken » ³⁵ wat evenwel nog niet betekent dat het hervormingsgezind is.

Het vermoeden is integendeel gewettigd, dat we hier meer de erasmiaanse spiegeling moeten zoeken. De hekeling, hoe scherp soms ook, is hier toch eigenlijk gericht tegen de schraapzucht der geestelijken, tegen het gesjacher met heilige dingen, met zielmissen, vigiliën, jaargetijden, broederschappen, relikwieën, aflaten en sacramenten, tegen de schijnheiligheid. *Gheloove* constateert :

(32) Vgl. Dr. R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*. Utrecht-Antwerpen, 1954, bl. 226.

(33) Vgl. Dr. C. Sobry, *Een vierde Twaalfstal Samenspraken*, Antwerpen, 1939, bl. 18.

(34) Tekst in *Bibliotheca Reformatorica Neerlandica*, I, bl. 370.

(35) Utrecht, 1870, bl. VI. Vgl. ook de beschouwingen in verband met Erasmus bij Eug. De Bock, *De Nederlanden*, Antwerpen, 1949, bl. 145.

Ghi eert hem [God] mitten lippen, en tsherten vermeerlinge
Is verde van hem...

Aan de profeten, het Nieuwe Testament en Paulus wordt veelvuldig ontleend, Gheloove is er een afzonderlijke gestalte en de poëet heeft het over de « kersten ridder », wat op zichzelf al evenmin uitsluitend hervormingsgezind is. Is dat alles niet veeleer met het ethisch christendom van Erasmus overeen te brengen, zoals we dat ook uit de Gentse sinesspelen leerden kennen ? Dat lijdt weinig twijfel waar we zien, dat de auteur het niet op enig kerkelijk dogma heeft gemunt maar alleen op de gemelde misbruiken en op het gemis in de Kerk aan de ware christelijke geest.

Elck Bijsonder zegt aan het einde van het stuk :

Als Abraham u gheloove bewijst
Bidt dan met den gheloovighen eendrachtich,
Dat Christus zyn heylighe kercke spijst
Mit sinen gheest, sulc ghebet is machtich

en *Gheloove* voegt hieraan toe :

Ende dat hi onsen keyser maect sterc en crachtich
Teghen Gods vijanden, en in alder manieren
Dees Neerlanden ryphen raedt voordrachtich,
Dat wi in vreden Gods lof verchieren.

Uit de slotverzen stijgt het verlangen naar vrede en rustige « comanscap », dat we ook kennen uit het werk van de andere erasmianiserende rederijker : Cornelis Everaert. Het is het afscheid van *Elck Bijsonder* :

Ende alle Heeren, die ons regieren,
Bailliu, Burchmeesters, schepens minoot.
God laet den coopman zijn comanscap vorspoedich
Dat wi tsamen in vreden winnen ons broot.

Uit « tSpel van de Christenkercke »³⁶ van omstreeks 1540 meende Dr. H.A. Enno van Gelder sympathie voor de erasmiaanse opvattingen te mogen afleiden op grond van deze gegevens : in het hele spel ligt de nadruk op het ethische, zoals dat bij de Rotterdammer steeds het geval is; het geloof heet hier « tbegin van een goet leven », het Woord is het licht, « die maect ons rechtvaerdich alleen en suvere » (v. 145), en, geheel gelijk Erasmus leerde, komt het niet op de twaalf artikelen des Geloofs aan, doch op de werken van liefde, waardoor het geloof zich uitdrukt (v. 150-

(36) ed. G.A. Brands, Utrecht, 1923.

169). Waar Christus in het hart woont, en liefde tot God en de naaste leeft, « daer woont een volmaect ghelove » (v. 175). In de geest van Erasmus is het als aan « Uprecht simpel ghelove » de raad wordt gegeven zich, om haar geloof zuiver te houden, in haar kamertje op te sluiten, om, wat Erasmus als een voordeel van het kloosterleven roemt : de eenzaamheid, die rust geeft en tot bidden bekwaam maakt (v. 490 vlgg.)³⁷.

Verder in de 16de eeuw, in de spelen die de Haarlemse rhetorisijn, Louris Jansz., tussen 1559 en 1598 samenstelde³⁸, vinden we wat we een der constanten van het erasmianisme kunnen noemen. Volgens Louris Jansz. is het niet nodig veel theologische kennis te bezitten om God te zoeken, men moet innig-oprecht geloven. Hij wekt op tot inkeer, predikt de verdraagzaamheid, klaagt over de onderlinge twisten tussen de verschillende partijen en secten, verlangt naar vrede, die... zo nodig is voor nering en welvaart... Bij hem treft ook het inweven van gegevens uit het Nieuwe Testament en andere bijbelse toespelingen; hij legt de klemtoon op het ethische; hij beschikt bovendien over een satirisch vermogen waarmee hij allerlei misbruiken aanklaagt. Aan zijn ook wel ironisch levensinzicht weet hij o.m. in zijn stuk « Hoe die werlt haer versufte maeltijt gheeft » gestalte te geven in de figuur van de *werelt*, die een zotskap draagt, geheten *Verburgen Zotheyt*, die gekleed is met *Waan* en *Schijn* en in het hof van *Abuysse* een banket houdt. *Werelt* neemt er plaats op de stoel *Logenachtige Hoop* en op het kussen *Valsche Vrijheyd*. Een vluchtige toespeling op de lachende Democritus ontbreekt evenmin.

Sommige der « Seven Spelen van die wercken der Bermherticheyd » (1591) mogen ongetwijfeld in dezelfde geest benaderd worden. De elementen door Dr. E. Ellerbroek-Fortuin aangestipt³⁹: het lezen van de bijbel, waardoor « In als te vreen » in de proloog van het derde spel tot Christus komt, het beklemtonen niet van de sola fides doch van de grote waarde der liefde zijn eerder erasmiaans op te vatten. Waar in het vijfde spel het gebed tot anderen dan tot God wordt afgekeurd, hoeft niet meer aan de hervorming dan aan Erasmus gedacht te worden :

(37) Vgl. Dr. H.A. Enno van Gelder, *o.c.*, bl. 35-37.

(38) Het was ons niet mogelijk al het nog onuitgegeven werk van deze rederijker te raadplegen en we herinneren hierbij aan de nog steeds degelijke karakteristiek van Mej. Rena Pennink in *Oud-Holland*, XXX (1912), bl. 201-214. Het is niet onmogelijk Louris Jansz. met Coornhert een Libertijn te noemen (G. Kalf, *Nederl. Letterk.*, III, p. 263 en J. Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, I, p. 244) maar deze houding gaat voor een goed deel op Erasmus terug. Een drietal spelen van Louris Jansz. bij Dr. Van der Laan, *Noordnederlandsche Rederijkersspelen*, Brussel, 1941, bl. 29 vlgg.; bl. 73 vlgg.; bl. 115 vlgg.

(39) *O.c.*, bl. 108-110.

Wie ghy bidt sonder hem [God], t'wert van crancken
spoede...

De vaak vrij heftige kritiek op de geestelijkheid en de Kerk richt zich nergens tegen deze laatste als instelling zelf. We vinden ook de erasmiaanse speling weer waar de bemiddelaarsrol van de Kerk op de achtergrond geraakt en aan de Evangeliën wordt ontleend. Er bestaat hier in elk geval geen aanleiding om meer van een hervormingsgezinde dan van een erasmiaanse inslag te spreken.

Dezelfde vaststelling moge gelden in verband met het eveneens door Dr. E. Ellerbroek-Fortuin besproken « Een ander Spel van die becooringe des duvels hoe hy crystus becoorden »⁴⁰. De misbruiken in de Kerk die aangeklaagd worden, zijn immers de van elders bekende: de schraapzucht der geestelijken, het « metter casse loopen », enz., waarbij evenwel geen wezenlijke dogma's worden aangevallen.

Lucianus' « Charon of de Beschouwers » werd door de onbekende samensteller van « Een spel van Charon de helsche schipere » (1551) nagevolgd. Uit de vergelijking die Dr. W.L. De Vreese indertijd⁴¹ van dit sinnespel met de tweespraak van Lucianus maakte, is het duidelijk dat de schrijver van het Nederlandse stuk geen slaafse navolger is geweest. Slechts een klein gedeelte van zijn voorbeeld heeft hij gebruikt en dan nog maar in grote trekken.

Erasmus' dialoog « Charon, De Veerman van de onderwereld »⁴² is eveneens door hetzelfde stuk van Lucianus geïnspireerd. De knorrighe Charon, die de schimmen der doden over de Styx naar hun eeuwig verblijf moet voeren, houdt een gesprek met een boze genius. Deze samenspraak is een krachtige satire op de heerszucht en de twistlust der vorsten en machthebbers van die tijd, — Erasmus schreef dit toen Karel V met Hendrik VIII oorlog voerde tegen Frans I⁴³.

Erasmus en de rederijker hebben Lucianus elk op een eigen manier gebruikt. Erasmus spreekt als uit een hoger sfeer over de kleinheid, zij het dan ook van de grootsten en de kleinsten, wanneer ze sterven. Dit heeft iets van de ironie van de « Laus Stultitiae » en van de bitterheid die de « Querela Pacis » op bepaalde plaatsen karakteriseert. Hij legt de veerman een soort van cynische lof van de oorlog in de mond...

Helemaal anders staat de rederijker tegenover zijn publiek: vol-

(40) *O.c.*, bl. 171.

(41) Editie Antwerpen-Amsterdam, 1895.

(42) Vgl. N.J. Singels, *Een Twaalfstal Samenspraken van Desiderius Erasmus*, bl.

3 vlgg.

(43) Vgl. N.J. Singels de onder (42) aangehaalde vertaling, bl. 3.

gens de toenmalige gewoonte laat hij een proloog voorafgaan, waarin de toeschouwers voor alles aanbevolen wordt zich rustig te houden en aandachtig te luisteren en tevens op hun geldbeugel te letten. Men bedenke dat de voorstellingen in open lucht plaatsvonden en de toeschouwers dicht tegen elkaar rond het toneel stonden. Hier vonden zakkenrollers een geschikt arbeidsveld. Verder wordt de inhoud van het spel aangekondigd. Het oorspronkelijke wordt aan Homerus toegeschreven en een beroep wordt gedaan op de toegevendheid van het publiek: stichting der toehoorders is immers het doel van de spelers. Een persoonlijke invoeging vanwege de Nederlandse poëet is de zot *Nieuloop*. Als een zeer bewegelijke figuur en tevens als de woordvoerder van het publiek zorgt hij voor een komisch intermezzo, maar waar hij de zedenles helpt uitspreken blijkt hij ook een ernstige rol te vervullen. Waarna het gebruikelijke moraliserende slot volgt.

Er valt dus weinig of geen verband te zoeken tussen Erasmus en de rederijker. De vraag rijst evenwel of deze laatste Lucianus niet door Erasmus' bewerkingen heeft leren kennen, of meer bepaald door Erasmus' colloquium naar Lucianus heeft gegrepen, of Erasmus bijgevolg Lucianus ook onder de rederijkers niet enigszins « en vogue » had gebracht ?

*
**

Buiten het toneel lijken bepaalde trekken uit enkele refreinen en andere gedichten in algemener verband met de geest van de Rotterdammer verwant. Het gehele refrein bij J. van Styevoort: « My dunckt, this al mal een mal andere » bevat felle aanklachten van de kwalen van de tijd en brengt binnenkerkelijke kritiek uit. Samen met de spottende uitlating, die erin voorkomt, betreffende het uitbuiten van de volksvroomheid vestigen deze elementen de indruk van een erasmiaanse gezindheid⁴⁴. De voorstelling van de overal verdreven Vrede uit Erasmus' « Querela Pacis » (Klacht van de Vrede) kan men aantreffen bij J. van Styevoort in het refrein met de regel: « Pays moet vluchten daer orloghe rengneert »⁴⁵.

We denken verder aan refrein LVI bij van Styevoort waar « den ghelove » wordt verheerlijkt en Luther zonder meer wordt genoemd.

(44) Dr. Fr. Lyna en Dr. W. Van Beghem, *o.c.*, I, IX; vgl. G. Degroote, *Voorklanken der Renaissance*, in *De Nieuwe Taalgids*, 45e jrg., 4^e afl., bl. 193.

(45) Dr. Fr. Lyna en Dr. W. Van Eeghem, *o.c.*, I, LXXI, 18; vgl. G. Degroote, *Erasmus over Oorlog en Vrede*, in *Kultuurleven*, XIXe jrg., 1952, jan., bl. 27 vlgg.

Het is echter niet *sola fide*, zoals Luther leerde, dat de zaligheid wordt verworven. Het betreft hier het geloof, dat, naar « Augustinus beschrijft », « alle onse wercken vermeert », « den stock der duechden » is en het ontbreken ervan veroorzaakt alle kwaad. In refrein LXXXIV wordt de mening vooropgesteld dat wie zich op de deugd toelegt en het kwaad mijdt, gerust kan sterven « na Paulus rade », terwijl nr LXXXVII op stokregel: « doer den vryen wille mitten verstande » met nadruk op de betekenis van de vrije wil wijst ⁴⁶.

Voor zover de door A. Van Elslander en L. Roose gepubliceerde fragmenten uit « Het handschrift der Zogenaamde Refereynen van C. Crul » ⁴⁷ verdere conclusies toelaten, zijn we geneigd b.v. in de beklemtoning van de liefde en de zachtmoedigheid — een ook typisch erasmiaans verschijnsel! — in het refrein: « Hebben wy gheen liefde, zo en eist al niet » de erasmiaanse spiegeling te zoeken. Eveneens waar, in een ander uittreksel, op de religieuze twisten wordt gezinspeeld en tegen de kerkelijke en wereldlijke gezagdragers « een nogal vrijmoedige toon wordt aangeslagen », zoals de uitgevers schrijven.

Waar, op een andere plaats, Christus aan het woord is, valt niet noodzakelijk een veroordeling der werkheiligheid te vermoeden, maar kan evenzeer aan de antithese gedacht worden, die Erasmus meer dan eens heeft toegelicht: niet het geloof in uitwendige vrome werken maar in Christus zelf moet de ware christen kenmerken. Op die wijze heeft de humanist allerlei bijgelovige gebruiken aan de kaak gesteld, ook het aanroepen « van beelden van houte ofte steene » wanneer God zelf hierbij volledig uit het oog verloren werd.

We zullen nu niet beweren dat de gemelde gegevens duidelijk Erasmus' invloed verraden maar ze vertonen een niet te miskennen overeenstemming met de visie van de grote auteur. De benaming « erasmiaans » lijkt ons in dit verband beter te passen dan hervormingsgezind, voornamelijk ook daar in bewuste fragmenten, evenals bij de Rotterdammer, geen breuk met de Kerk of enig kerkelijk dogma te bespeuren is. We zullen hier evenmin de uitdrukking « vrijzinnig katholiek » gebruiken, omdat dit een formule is, die hoe voorzichtig ook voorgesteld ⁴⁸, niet helemaal deze 16de-eeuwse werkelijkheid weerspiegelt en bovendien een *contradictio in terminis* bevat.

(46) Vgl. Dr. H.A. Enno van Gelder, *o.c.*, bl. 24.

(47) Vgl. hun *aangeb. bijdr.*, bl. 56-57; vgl. ook Dr. G. Degroote, *Erasmiana in « Het Handschrift... »* (reeds boven vermeld), bl. 139-140.

(48) Vgl. A. Van Elslander en L. Roose, *aangeb. bijdr.*, bl. 56.

C. Crul heeft voor de humanist een werkelijk meer dan gewone bewondering gehad vermits hij niet alleen de bewerker is van de hierboven reeds behandelde samenspraken. Waar het kwaad dat door de tong wordt veroorzaakt de hoofdinhoud uitmaakt van een van zijn beste gedichten : « Mont toe, Borse toe », worden we sterk herinnerd aan Erasmus, die aan ditzelfde onderwerp : « Over het gebruik en misbruik van de Tong » zijn gehele verhandeling « *Lingua* »⁴⁹ heeft gewijd. « *Lingua* » leert hoe belangrijk dat kleine lid is en welke deugden en ondeugden het bezit. Aan de hand van tal van bijbelplaatsen en vooral van klassieke exempelen bewijst Erasmus het nut van het zwijgen. Hij zet uiteen hoe gevaarlijk de boze tong is en hoe men er voor opletten moet. Deze lering heeft Crul verwerkt, en omgezet in zijn tijdgedicht, dat geen exempelen geeft maar een schets van de eigen « yseren tijd » :

Tis eenen yseren tydt, alsoomen sien mach,
Nergens en is men vrij in eenighe stede,
Wie isser die de boosheyt te hans verbien mach ?
Goetheyt is verstroyt, alle rust ende vrede,
Men vreest God noch zijn gheboden mede...⁵⁰

Veel loopt verkeerd in deze tijd en dit is niet aan de « princen » te wijten maar aan de zonden die overal bedreven worden. De tong is de schuld van alles : zij maakt oorlog en doet verraad plegen, zij verzaakt het geloof en lastert God... Een onvoorzichtig woord kan het kwaad tegen u ontketenen en dan gaat het om uw geld en goed, want om geld is het de bozen te doen⁵¹.

« *Lingua* » vond later nog navolging bij de Antwerpse rederijkers, althans bij de factor van de Goudblomme en bedreven vertaler, C. van Ghistele. Deze voltooide er een prozabewerking van, die in 1555 onder deze titel verscheen : « *Lingua Erasmi dat is dye tonghe, wt den Latine in duytsche eerst over gheset, leerende hoe dat elck mensche zijn tonghe bedwinghen sal, dwelc een cleyn lidt is, maer can veel quaets ende veel goets doen, als ons Jacobus dye Apostel vermaent* »⁵². Deze vrij nauwkeurige overzetting van Erasmus' verhandeling, die wegens haar didactisch karakter, zeker in de rhetorische smaak moest vallen, werd door C. van Ghistele op deze wijze ingeleid :

(49) Antverpiae apud Michaellem Hillenium. In Rapa. An. M.DXXXV. Mense Octob.

(50) Vgl. de tekst van dit gedicht bij Dr. C. Kruyskamp, *Corn. Crul. Heynken de Luyere en andere gedichten*. Antwerpen, 1950, bl. 45.

(51) Vgl. de bespreking van deze verwantschap bij Dr. F.K.H. Kossmann, *aangeb. bijdr.*, bl. 186-188.

(52) Gheprent Thantwerpen op die Lombaerde veste, teghen die Gulden hant over. Bi my Symon. Int iaer ons heeren M.CCCCC. ende LV. Den XXIIII Octobris.

Van Erasmo ons ripelijc verclaert is
 Die tonghe, dat is haer operacie,
 Door zijn latynsce tonge, de welcke vermaert is
 Int oost, int west, onder elcke nacie,
 Maer, verstandighe leser, ick bidde om gracie,
 Heb ic zyn twee tonghen, in consten so perfect,
 Met myn duytsche tonghe, tot deser spacie
 Oft door mijn ongeleertheyt, eenichsins bevect.
 Het ghebrec der quader tonghen wort u ontdect
 Ende die duecht der gemanierden tongen gepresen.
 Scout haer boosheyt ende haer duecht na u trect,
 So moechdy bi die wise gherekent wesen.
 Die waerheyt suldy badt bevroden int lesen
 Ende dan door myn plompe tonghe, niet om groven,
 Erasmus wise tonghe dancken en loven.

Samen met C. Everaert en C. Crul mag Jan Van den Berghe als een der veelzijdigst genuanceerde erasmiaanse geesten onder de rederijkers worden aangezien.

Zijn ironische kijk op het leven, zijn hekeling van en kritische houding tegenover de geestelijkheid en de Kerk, die hij innerlijk wil zuiveren, zijn hoge waardering van de H. Schrift⁵³, die hij zelfs als zijn geliefde bezingt, konden we reeds vaststellen. Het is mogelijk deze gegevens nog enigermate aan te vullen. Zoals Erasmus dringt ook Van den Berghe aan op bijbellectuur. Hij laat « De Wellustige Mensch » in het gelijknamige stuk zeggen tot allen die hem omringen :

Neempt den boeck des levens, studeert daer innen,
 Ghij sult troost vinnen voor armen en rijken...⁵⁴

In het toneelstuk dat Antwerpen op het Gentse feest van 1539 opvoerde, en dat ook aan J. Van den Berghe wordt toegeschreven, treft trouwens een gelijkaardige raadgeving :

Zijt nu schrifs moyende...

Als de Rotterdammer voelt hij afkeer van strijd en fanatisme; hij betreurt het verlies van de eenheid in het geloof. Dit blijkt uit de aanhef van « Het Leenhof der Ghilden » :

(53) Ook Dr. C. Kruyskamp, *Dichten en Spelen van Jan Van den Berghe*, bl. XXVI-XXVII schrijft : « Althans zal hij m.i. niet anders gewild hebben dan een hervorming binnen de Kerk... » en « Men zou dus Van den Berghe een bijbels reformateur kunnen noemen en hij staat dan aan de kant van Erasmus ».

(54) Vgl. Dr. C. Kruyskamp, *o.c.*, bl. 144, v.v. 1183/84.

Ooc seytmen smenschen wille is zijn Hemelrijc,
 Want elck prijst zijn opinie, tsy goet oft quaet,
 Somen wel siet hoet nu in der Werelt gaet :
 In hondert duysent secten mach tgelooft gedeylt zijn,
 Meest elck hem vermetelijck den coers verstaet...
 Elck wil ongebonden, vrij en ongebreylt zijn
 En strijden om de liberteyt over al.
 Alle Rijck tweedrachtich vergaet met ongeval ⁵⁵

Ongetwijfeld in dezelfde geest wordt in zijn « De Wellustige Mensch » de ketterij scherp afgekeurd :

Ghij, quaet gelove, sijt oorsaecke princepaele
 Van alle quaet ter werrelt int generaele.
 U smeekende taele, subtijl van verhaele,
 Verleyt geestelijck en waerlijck altemaele
 En bringtse inde quaele der heretijcken ⁵⁶

Tenslotte is er nog zijn refrein uit 1559 (het sterfjaar van J. Van den Berghe) waarin hij zich nog sterker afkeert van de religieuze twisten : achter zijn berustende wijsheid glanst wellicht de zachte innerlijkheid van het « Enchiridion » :

Dus al seytmen Christus es hier, Christus es daer,
 Gelooft alle geesten nyet, scriffen oft boecken,
 Want Godt geeft die ghave des gelooffs voerwaer
 Die Godt simpel oytmoedich met herten soecken ⁵⁷.

Deze innerlijkheid tenslotte is evenmin vreemd aan het anonieme « Een seer schoon Refereyn », dat, zoals Dr. F. Pijper reeds schreef, uitmunt door « zijn liefelijke schildering van het christelijk leven en zijn zuivere betrachtning der liefde jegens God en de naaste » ⁵⁸.

(55) Vgl. Dr. C. Kruyskamp, *o.c.*, bl. 7, vv. 3/7 ; 11/13.

(56) Vgl. Dr. C. Kruyskamp, *o.c.*, bl. 104, v.v. 182/186.

(57) Vgl. Dr. C. Kruyskamp, *o.c.*, bl. 60, v.v. 65/68.

(58) *Bibliotheca Reformatorica Neerlandica*, IX, bl. 637-639.

6. NABESCHOUWING

Het is altijd moeilijk invloeden te peilen, zeker niet in het minst wanneer het gaat om iemand met een ingewikkelde geestelijke structuur als Erasmus, wiens strevingen en geschriften bovendien zo intens met de gebeurtenissen van een fel-bewogen tijd zijn verweven.

Deze uiteenzetting kan dan ook maar een eerste verkenning brengen van een terrein, dat nog niet vanuit zulk een uitgangspunt werd ontgonnen.

Het spreekt vanzelf, dat er in het erasmiaanse geestescomplex trekken kunnen aangewezen worden die in de vroegere literatuur voorkomen of algemeen menselijk zijn. Trekken ook die (waarbij echter elke vorm van anti-institutionalisme ontbreekt) aan de hervorming doen denken, maar die door de Rotterdammer in een persoonlijke, machtige synthese verenigd, ertoe bijdroegen in de kringen der rederijkers de sfeer te scheppen waarin bovenbedoeld werk kon ontluiken.

Het erasmianisme is een gecompliceerde grootheid, die in een aantal losse elementen kan ontbonden worden, die ieder voor zich, volgens de belangstelling of de sympathie van de toenmalige lezers, een geringer of gewichtiger betekenis hadden.

Zo zien we, dat ook « rederijkerende » poëten bepaalde motieven en denkbeelden van Erasmus overnemen, bepaalde gedeelten uit zijn omvangrijk oeuvre vertalen en verwerken of verwantschap met erasmiaanse opvattingen vertonen. Hierbij wordt zijn naam herhaaldelijk vernoemd of zelfs als autoriteit ingeroepen.

Aldus vinden we bij hen sporen van Erasmus' drang naar de zuivere bronnen van het geloof, waarvan het biblicisme en het paulinisme een treffende uitdrukking vormen; van zijn ironische visie, zijn realistische waarneming: zoals bij hem wordt aan « het sotte » een eigen bevoorrechte plaats toegekend, wordt de « sotheyd » in een bonte reeks van schilderachtige gestalten geïndividualiseerd, is er zelfs de neiging om de « sotheyd » in een revue van de verschillende standen te laten voorbijgaan. Bij hen vernemen we echo's van de zo karakteristieke erasmiaanse tegenstelling tussen vrije en scherpe uiting van eigen mening en scepsis, schroom of aarzeling voor sterke bevestiging; van zijn afkeer van oorlog, geweld en religieuze twisten, van zijn afkeuring van de vele vormen van schijnheiligheid en farizeïsme. We horen er de diepere klank van het erasmianisme tenslotte met als kern: de onderwerping eerder aan de oorspronkelijke leer van Christus dan aan het gezag van daarvan afwijkende theologen.

In de verwarring en de geestelijke omwenteling van hun tijd hebben deze poëten derhalve de veelzijdige betekenis van de humanist meer dan vluchtig weten te vatten. Het valt echter licht te begrijpen, dat hun inzicht niet altijd voldoende genuanceerd was en dat ze veelal weinig gevoelig waren voor zijn bewegelijke en fijne geest, zijn sierlijke Latijnse uitdrukking.

Deze afspiegeling van erasmiaanse verschijnselen in ons 16de-eeuws literatuurbeeld is ongetwijfeld te wijten aan het gewone maar niet altijd gemakkelijk te ontraadselen mysterie van ontvankelijkheid en sympathie. Een bepaalde innerlijke gelijkgestemdheid en niet minder het algemeen geestelijk klimaat zelf, dat althans in de eerste decennia van de 16de eeuw voor een niet onbelangrijk deel door de beroemde humanist bepaald werd, is echter in bepaalde gevallen evenmin uitgesloten als mogelijke verklaring van raakpunten tussen Erasmus, zijn humanisme en de rederijkers.